

Elitepanden in Pompeii

Bouke Avuko van Laëthem

31 augustus 2004

"THE KEY WORD IS FLEXIBILITY, THE ABILITY TO ADAPT CONSTANTLY. DARWIN SAID IT CLEARLY. PEOPLE THOUGHT THAT HE MAINLY TALKED ABOUT SURVIVAL OF THE FITTEST. WHAT HE SAID WAS THAT THE SPECIES THAT SURVIVE ARE USUALLY NOT THE SMARTEST OR THE STRONGEST, BUT THE ONES MOST RESPONSIVE TO CHANGE. — PHILIPPE KAHN

Ik wil op deze plaats graag een paar mensen bedanken voor hun steun tijdens het schrijven van deze scriptie. Wim Jongman bedankt voor het vertrouwen en de enthousiaste begeleiding bij het –bij tijd en wijle moeizame– schrijven en denken. Wetenschap is samenwerking en ik heb genoten van de onze. Laurens Tacoma wil ik bedanken voor zijn hartelijkheid en het prompt opsturen van zijn proefschrift *Fragile Hierarchies*. Ik ben er veel te laat in begonnen maar heb er uiteindelijk veel aan gehad.

Monique Stalpers en Riek de Vries bedankt voor de ondersteuning, financieel en anderszins, gedurende mijn hele studietijd, maar bovenal in de laatste maanden. Robin van Maaren wil ik bedanken voor zijn nieuwsgierigheid en zijn aanmoedigingen (hard- en zachthandig) om vooral door te zetten. Als laatste dank ik Anneriek Poelman, voor haar geduld, ondersteuning, eigenlijk voor alles: *Te amo*.

Deze scriptie is gemaakt met L^AT_EX, de uiterst stabiele wetenschappelijke tekstverwerker gebaseerd op L^AT_EX₂_ε. De bibliografie in BibT_EX formaat volgt de MLA citatie stijl en is gemaakt met Pybliography. De tekst is gezet in het Bookman lettertype.

Bouke, 31 augustus 2004.

Inhoudsopgave

1 Inleiding	1
1.1 De opbouw van mijn betoog	4
2 Elite, stad en economie	7
2.1 Verandering.	7
2.2 Of geen verandering?	10
3 De Dood.	14
3.1 Willekeur.	15
3.2 Elitair gedrag.	17
3.3 Een andere insteek	19
4 De Wijk.	21
4.1 Een elitewijk?	23
4.2 Het begin.	24
4.3 Het einde.	30
5 Mercurio in cijfers	34
5.1 Keuzes.	34
5.2 Pandje veroveren.	37
5.3 Verschuivingen.	42
6 Families.	46
6.1 Erfenissen.	46
6.1.1 <i>Domus</i>	47
7 Politieke elite	52
7.1 Ordo decurionum	53
7.2 Van besproken gedrag.	54

8 De panden.	60
8.1 Het gebruik van panden	60
8.2 Visite.	65
9 conclusie	69
A De <i>insulae</i>.	73
B Veranderingen aan de panden.	77
C Vitruvius, VI.5.	84
D Schoonhovens gevens; de tabellen.	86

Lijst van figuren

1.1	<i>Vico del tempio di Iside</i> , tussen <i>insulae</i> I.6 en I.10.	2
2.1	Onmiskkenbaar nouveau riche.	9
2.2	De <i>Fullonica di Stephanus</i>	10
4.1	Het 'Fiorelli' oriëntatie-systeem.	22
4.2	Indeling van Pompeii in <i>regiones</i>	23
4.3	Indeling van Pompeii in 'districten'.	23
4.4	Zeer onoverzichtelijk: <i>INSULA VI.7</i>	27
4.5	De slecht onderhouden <i>Via Stabiana</i>	28
4.6	Reliëf van een aardbeving.	30
4.7	De Vesuvius.	31
4.8	De uitgebeende resten van panden.	32
5.1	Lorenz-curve van grondbezit.	38
5.2	Verdeling van de panden.	41
6.1	Tacoma's model van een groeiende erfenis.	51
8.1	Architectonisch decolleté.	62
8.2	<i>Casa dei Vettii</i>	63
8.3	Atria/ peristylen in het Mercurio district.	64
8.4	Een vrij standaard (tegenwoordig overdekt) <i>atrium</i> (pand I.6.4), zoals u kunt zien toch nog van aanzienlijke omvang.	65
A.1	<i>Insulae VI.2 en VI.5</i>	74
A.2	<i>Insulae VI.6 en VI.7</i>	74
A.3	<i>Insulae VI.8 en VI.9</i>	75
A.4	<i>Insulae VI.10 en VI.11</i>	75
A.5	<i>Insulae VI.12 en VI.13</i>	76
A.6	<i>Insula VI.15</i>	76

Hoofdstuk 1

Inleiding

Dit verhaal gaat over panden in Pompeii. Panden zijn gebouwd door mensen, voor mensen. Over de hele wereld en in alle tijden kopen, maken en verbouwen eigenaren panden die zo goed mogelijk zijn aangepast aan wat zij daar doen. Daardoor kunnen we de opbouw en indeling van Romeinse panden bestuderen en veel leren over de inwoners en hun dagelijkse bezigheden.

We zullen in de komende pagina's de nodige omwegen maken, maar uiteindelijk gaat dit verhaal, door middel van de panden, over de mensen die de crème de la crème van Pompeii waren. Panden zijn niet de gemakkelijkste manier om iets over deze mensen te leren. De gebouwen waarin Romeinen leefden en werkten zijn – zoals de meeste menselijke artefacten – uiterst complex¹. Ons voordeel is dat er op dit gebied binnen de Oude Geschiedenis al veel werk is verzet.

Naast de veelzeggende opbouw en inrichting van panden, is ook de aanwezigheid en verdeling van panden in Pompeii onze aandacht waard. Als we de distributie van panden op de juiste manier bekijken, laten ze namelijk informatie los over de opkomst en ondergang van families². Op die manier krijgen we weer meer zicht op het leven, de dood en de overlevingsstrategieën van de elite. Maar wat nog veel belangrijker is, we krijgen een beter idee van wie tot deze elite mogen worden gerekend.

De panden in Pompeii combineren drie belangrijke eigenschappen die ze een aantrekkelijk onderwerp voor onderzoek maken. Ten eerste zijn

¹ Het beste boek over dit onderwerp is op dit moment dat van Wallace-Hadrill, vanwege de rijkwijdte en methodiek die hij gebruikt, maar niet in de laatste plaats ook door zijn bibliografie, die de deur wagenwijd openzet naar verdere relevante literatuur (Wallace-Hadrill 1994).

² Dit verband tussen de opkomst en ondergang van een familie en hun huis komt erg mooi naar voren in Thomas Mann's roman, "De Buddenbrooks".

ze verbazingwekkend goed bewaard gebleven. Als u Pompeii ooit bezocht heeft, dan weet u dat het op veel plekken lijkt alsof de stad zojuist verlaten is (figuur 1.1). Dat is niet alleen leuk voor de toeristen, maar ook voor de onderzoekers als mijzelf, omdat de panden van Pompeii een kwalitatief hoogwaardige, vrijwel intacte collectie bronnen vormen.

Figuur 1.1: In sommige straatjes, zoals in het verlengde van de *Vico del tempio di Iside*, lijkt elk moment een Romein in toga om de hoek te kunnen komen.

Ten tweede brachten hun eigenaren jarenlang hun leven door tussen wat nu stenen karkassen zijn; ze woonden en werkten er, het was hun thuis. Wat de gebouwen ons daardoor bieden is een tekening in steen van de activiteiten, wensen en mogelijkheden van de inwoners. Wallace-Hadrill heeft ons daarover een prachtige uiteenzetting gegeven in zijn boek *HOUSES AND SOCIETY IN POMPEII AND HERCULANEUM* (Wallace-Hadrill 1994). Zijn werk zal ons wat betreft de inrichting en het gebruik van panden (en bovenal de betekenis daarvan) tot gids zijn. Het derde voordeel is dat er véél panden zijn overgebleven. Dat is een uitzonderlijke luxe in de Oude Geschiedenis. Meestal worden we gedwongen te werken met enkele fragmenten, halfvervaagde inscripties en grotendeels vergane teksten. Over de voordelen van een grote hoeveelheid bronnen zal ik het uitgebreider hebben in hoofdstuk 5.

De groep panden in Pompeii die ik ga bestuderen bevinden zich in het Mercurio district. Ze hadden zich aan de externe invloeden aangepast waarmee hun inwoners te maken kregen. Dit kunnen we zien en begrijpen omdat er zo veel goed bewaard gebleven zijn, maar bovenal omdat in de panden sporen zitten die verhalen van twee periodes. Astrid Schoonhoven voegt deze tijdsdimensie in haar boek *METROLOGY AND MEANING IN POMPEII* aan de panden toe. Daarmee maakt zij het bronnenmateriaal nog rijker dan het al was.

Dit is ontegenzeggelijk een extra zegening bij het gebruik van panden als bron. De combinatie van een grote hoeveelheid panden *en* Schoonhovens tijdsdimensie maken het mogelijk een onthullende statistische analyse maken van de grondverdeling in het Mercurio district. Die analyse zal ik vervolgens verbinden aan de verdeling van rijkdom en macht onder families en aan de verschuivingen die over generaties plaatsvonden. Mijn interesse in generaties brengt mij op het onderwerp dat hier een heel belangrijke rol zal spelen.

Aan de basis van mijn hele verhaal ligt het idee dat in de Romeinse wereld, meer dan bij ons, overleven een reëel probleem was. De keuzes die de Romeinen daartoe moesten maken, hun behaalde successen en waar ze faalden, zijn volgens mij deels terug te lezen in de panden.

Mijn uitgangspunt is dat de mens een behoudend wezen is (en altijd is geweest), een wezen dat veranderingen waar mogelijk schuwt. Veranderingen veroorzaken immers ongemak, onzekerheid en onrust. Ik neem daarom aan dat de inwoners van Pompeii niet op zoek waren naar revoluties en andere (radicale) veranderingen, maar naar veiligheid en continuïteit in een wereld die van zichzelf al instabiel genoeg was.

In de Romeinse wereld, zo zal ik laten zien, waren zekerheden ver te zoeken. De hele bevolking leefde onder het juk van een almachtige en alomtegenwoordige chaoot: de Dood. Om hem het hoofd te bieden, bedachten de Romeinen een set uiterst interessante overlevingsstrategieën. Ik zal u proberen te overtuigen dat het die strategieën zijn, die we in de vorm, functie en verdeling van de panden in Pompeii terug zien.

1.1 De opbouw van mijn betoog

NOTHING IS EASIER THEN TO ADMIT IN WORDS THE THRUTH OF THE UNIVERSAL STRUGGLE FOR LIFE,
OR MORE DIFFICULT – AT LEAST I HAVE FOUND IT SO –
THAN CONSTANTLY TO BEAR THIS IN MIND.
DARWIN – THE ORIGIN OF SPECIES

Het idee dat samenlevingen zich aanpassen aan veranderingen en op zoek zijn naar stabiliteit, wordt veel toegepast door diegenen die zich bezighouden met de studie naar het verleden. Vaak wordt daarbij de overlevings-drijfveer niet genoemd, maar draait het hele verhaal om aangenamere, meer verheven thema's. De meeste oud-historische uiteenzettingen zijn een samenspel van politieke, economische, culturele en sociale oorzaken en gevolgen.

Zo zullen we in hoofdstuk 2 zien hoe Maiuri veranderingen in Pompeii ziet, om precies te zijn een (fictief) vertrek van de landbouwadel uit de steden en een (fictieve) opkomst van een “motley crowd of enriched merchants, secondhand dealers, bakers, fullers [stofververs], decayed patricians, and thrusting industrialist[s] dabbling in politics [. . .]” (Maiuri 1951, 68). Zijn verklaring voor deze verandering? Handel en commercie waren de nieuwe bronnen van rijkdom en stootten landbouw van de troon. De adel hield vast aan de landbouw en moest uitwijken naar de suburbs, verjaagd door een bourgeoisie die rijk werd van de nieuwe economie.

Andersom werkt het deze redenering natuurlijk ook. Als er niet of nauwelijks veranderingen waren, dan lijkt een combinatie van slim toegepaste economische analyse en een sociaal-culturele insteek voldoende om te verklaren waarom en hoe mensen alles bij het oude (proberen te) houden.

Finley, die ik ook behandel in hoofdstuk 2, omschrijft een onveranderlijke klassieke samenleving door te wijzen op de onveranderde dominante rol van landbouw in de klassieke economie. Volgens hem bleef landbouw in de hele Romeinse periode de hoofdbron van inkomsten. Doordat hierin nooit iets veranderde, bleef de landbouwgrondbezittende klasse de allesbeheersende elite. Het enige wat deze groep hoefde te doen is door middel van ‘peer pressure’ zorgen dat er niets veranderde. Finleys theorie is nog steeds belangrijk binnen de Oude Geschiedenis. Ik zal er dan ook uitgebreid op in gaan. Maar er is nog een theorie, een die verder bouwt op het werk van Finley. Het is een theorie waarin ik mij beter kan vinden, omdat het uit gaat van onvermijdelijke veranderingen en de noodzaak tot aanpassing van mensen en hun samenleving, op *straffe van uitroeiing*. Volgens die theorie heeft de elite heel

hard moeten werken om de maatschappij bijeen (en de macht in eigen handen) te houden.

Dit idee, dat onder andere wordt uitgewerkt door Jongman, zal ik uitgebreid doornemen in hoofdstuk 3. Jongman schetst aan de hand van demografisch onderzoek hoe de dood met zijn voorliefde voor chaos de Romeinen in een stalen greep hield: in hun onwetendheid hadden Romeinen van hun steden moordkuilen gemaakt. Dit zorgde voor constante veranderingen binnen de stedelijke bevolking. Daar zet hij de Romeinse – menselijke – hang naar stabiliteit en zekerheid tegenover. Jongmans these draait boven alles om hoe de Romeinen zich creatief aanpasten aan hun omgeving, de steden. Hij zet uiteen hoe ze veranderingen succesvol integreerden in de samenleving. Dat betekende dat ze niet hoefden te tornen aan de opbouw van de maatschappij (op dit punt blijft Finleys idee dan ook overeind) en toch konden overleven.

De Romeinen kregen het eeuwenlang voor elkaar een balans te vinden tussen verandering en zelfbehoud. Ze leverden daarmee een staaltje overlevingswerk dat hun allergrootste bouwwerken in briljantie ver achter zich laat. Generaties lang lukte het de Romeinen de hun bekende wereld te domineren. Ze deden dit tegen externe krachten in waarvan ze nauwelijks iets begrepen en waarvan ik de gruwelijkheden verderop nog zal schetsen.

Vergeleken met onze wetenschap was alle medische, sociale en economische Romeinse kennis een lachertje. Maar hun daden getuigen van het feit dat ze bewust of onbewust erkenden dat overleven een bloedserieus, dagelijks terugkerend achterhoedegevecht was. Deze focus staat ver af van de zaken waar de moderne geschiedschrijving zich mee bezig houdt. Met één uitzondering: de demografische geschiedschrijving zoals die de laatste jaren aan het opkomen is.

Die tak van de wetenschap biedt ons een steeds beter idee van de zaken waartegen Romeinen moesten knokken, beter dan ze zelf ooit kunnen hebben gehad. Ik begin mijn verhaal daarom met het in kaart brengen van de vijanden van de Romeinen. Ik bedoel daarmee dus niet de vijanden met beschilderde gezichten en bronzen zwaarden aan de grenzen, noch interesseren mij de vijandelijkheden tussen groepen in de samenleving.

Ziekte, dood, en armoede (voor armoede mag u in het Romeinse geval gerust “hongersnood” lezen) waren de *echte* vijanden van de Romeinen. Dit waren potentiële bronnen van chaos, verval en verandering waartegen de Romeinse maatschappij weerstand moest bieden. Ze spelen de hoofdrol in hoofdstuk 3.

In het volgende hoofdstuk komen zoals gezegd de hiervoor genoemde ideeën van Maiuri en Finley aan bod. Wat u al gauw zult merken, is dat het hele debat zich tot nu toe heeft gericht op de *politieke* elite, hun cultuur en hun sociale en economische dwangmiddelen. Misschien komt dit doordat wij noch onze leiders dagelijks bezig zijn te overleven. Wij hebben de luxe ons druk te kunnen maken over meer abstracte politieke, culturele, economische en sociale problemen.

Dit gold niet voor de Romeinen en dat had zijn gevolgen voor de elite van Pompeii (en niet te vergeten de rest van de bevolking). Hoe ik hierop kom en wat dit precies inhield zal duidelijk worden vanaf hoofdstuk 4. In die hoofdstukken zal ik laten zien dat de panden die ik heb bestudeerd, mijn keuze rechtvaardigen ook mensen tot de elite te rekenen die traditioneel worden uitgeloten: de niet politiek actieven.

Maar voordat we zover zijn, is eerst het moment aangebroken de heren Maiuri, Finley en Jongman aan het woord te laten. En hun theorieën kritisch te bekijken, natuurlijk.

Hoofdstuk 2

Elite, stad en economie

Dit hoofdstuk en het volgende zijn vooral een introductie van de discussie over elite, stad en economie in de Oude Geschiedenis. Wetenschap is immers de kunst van het verder bouwen op – of afbreken van – de ideeën van anderen. Deze scriptie vormt hierop geen uitzondering. Ik begin met Amedeo Maiuri, niet omdat hij zulke briljante dingen heeft geschreven, maar omdat in zijn werk de ‘school’ waartoe hij behoorde zo mooi wordt samengevat.

Vervolgens zal ik een werk van Sir Moses Finley bespreken en in dat geval *wel* omdat hij daarin briljante dingen heeft geopperd. Niet alleen brak hij af wat Maiuri’s ‘school’ had opgebouwd, hij zette ook nog eens een nieuwe gedachteloop uit, waar we tot op de dag van vandaag maar moeilijk omheen kunnen. Het is niet voor niets dat ook ik hierzijn werk als uitgangspunt neem.

Dat we er niet omheen kunnen, wil natuurlijk niet zeggen dat iedereen het nu eens is en het laatste woord door Finley is gesproken. Dat zal blijken in Hoofdstuk 3. Ik heb het een en ander op de theorieën van Finley en zijn opvolgers aan te merken, vooral op de dominante rol van de politieke elite in hun verhaal. Ik zal in de volgende hoofdstukken mijn bezwaren uiteenzetten en een alternatief schetsen waarin de politieke elite slechts de bloem van een grotere elite vormt. Alles draait daarbij om de voorbijgaande aard van deze ‘bloem’. Maar laten we bij het begin beginnen, met een vurig verwoorde schets van Pompeii.

2.1 Verandering.

Whilst the patrician class, clining to traditional land ownership, gradually abandoned their homes in the city, to trans-

fer themselves into the suburbs, the city was left in the hands of the new rich, a class of little taste, of scant knowledge, but either sharp and unscrupulous, or simple and awkward because of their native coarseness. Many had originally been slaves, many were of foreign extraction, but with the rapid trend of the Empire towards industrialism and commercialism, all were imbued with but one burning, eager lust: money. *Salve lucrum* [heil winst]! (Maiuri 1951, 57).

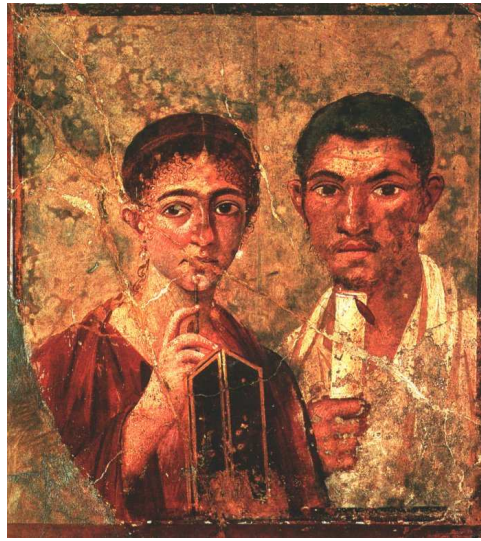
Aan het woord is Amedeo Maiuri in zijn boek POMPEII uit 1951. In dat boek geeft hij in een gepassioneerd betoog aan welke veranderingen hij in de stad dacht te zien. Hij schetst hoe de landbezittende adel van goede komaf in de laatste jaren van Pompeii werd vervangen door “new rich”, ex-slaven en buitenlanders, rijk geworden door handel.

Deze mensen, die hij onder andere herkent aan hun “vulgar features, low forehead, prominent cheekbones, thick lips, bristly hair and thin moustache” (figuur 2.1), regeerden volgens Maiuri in de laatste jaren over Pompeii (Maiuri 1951, 62), nadat de aardbeving van 65 n.Chr. de elite had verjaagd¹. Wat Maiuri in zijn boek beschrijft, is een overgang van een stad die draaide om de landbouw naar een stad die gebaseerd was op handelskapitalisme.

Maiuri baseerde zijn idee op (vrij ongenueanceerde) ideeën over het ontstaan van handel en nijverheid in de Middeleeuwen, waarin een belangrijke rol werd toegedicht aan de steden (Jongman 2004, voetnoot 14, 15). De Middeleeuwse steden waren – zo gaat het bekende verhaal – vrijhavens geweest waarop de landbezittende adel van die tijd geen greep had. Door dit machtsvacuüm kon in de steden een handelsgeest opbloeien. De Middeleeuwse stad is in deze theorie *de* broedplaats van het handelskapitalisme.

Dit idee plakte Maiuri vervolgens zonder blikken of blozen op Pompeii. Hij zocht de “new rich”, gildes, industrie en nijverheid, beurzen en allerlei andere verschijnselen van Middeleeuws handelskapitalisme. En zoals dat wel vaker gaat, vond Maiuri precies waar hij naar zocht. Pompeii was vlak voor de vulkaanuitbarsting net als de Middeleeuwse steden hard op weg geweest naar handelskapitalisme en zelfs industrialisatie!

¹ Italiaans is voor mij helaas (nog) te ontoegankelijk om solide conclusies op te baseren. Ik vertrouw voor deze interpretatie van Maiuri's visie op het gevolg van de aardbeving op Schoonhoven, Wallace-Hadrill, en Jongman (Schoonhoven 1999; Wallace-Hadrill 1994; Jongman 1988, respectievelijk voetnoot 14, pagina 122 en pagina 124).

Figuur 2.1: U ziet het zo: een boerse Nouveau Riche!

Maiuri dacht dit alles te kunnen zien aan de panden in Pompeii, waar verfijnde wandversieringen plaats hadden gemaakt voor schilderijen die (in zijn ogen) getuigden van de platte smaak van de ex-slaven en buitenlanders². Daarnaast wees hij op adellijke panden met hun grote ontvangstruimtes, die werden omgebouwd tot wolververijen en ander-soortige 'industrie'panden (figuur 2.2). Voeg daar nog leuzen als "*salve lucrum!*" aan toe die overal in de stad prijkten en het beeld is compleet. De landbezittende adel werd door een nieuwe (handels)elite vervangen en Pompeii veranderde in de laatste jaren van een landbouwcentrum in een handelsstad. Dit is in het kort wat ik hier voor het gemak de 'veranderingsthese' zal noemen. Andere aanhangers van dit idee, die ik hier alleen voor de volledigheid noem, waren onder anderen Rostovcev (Rostovcev en Fraser 1957) en Mau (Mau 1882). Ook zij dachten al tijdens het Romeinse tijdperk een opkomende handel en industrie te kunnen zien, met de daarbij horende bourgeoisie-elite. De glorie-dagen van de veranderingsthese zijn al lang over, maar toch blijft de theorie hardnekkig opduiken in de Oude Geschiedenis. Zelfs al heeft verder onderzoek aangetoond dat de bronnenanalyse waarop de veranderingsthese stoelde de plank volledig missloeg³.

²Voor een volledige verwerping van dit idee, (Wallace-Hadrill 1994, Hoofdstuk 7).

³Exemplarisch is de bronnenkritiek die Jongman toepast op Moeller (Jongman 1988, 157-186).

Figuur 2.2: De *Fullonica di Stephanus* met de bak voor het wassen/verven/ herkleuren van kleren.

Opvallend genoeg zijn het de laatste jaren vooral de tegenstanders van de veranderingstheorie die de theorie met hun tegenargumenten in leven houden. Nog steeds wordt er te pas en te onpas naar deze theorie verwezen⁴. En laat ik niet vergeten te noemen dat ik mij hier aan precies hetzelfde schuldig maak. Een volledige afbraak van de veranderingstheorie werd echter al in 1973 gepubliceerd.

2.2 Of geen verandering?

Sir Moses Finley publiceerde in dat jaar *THE ANCIENT ECONOMY* (Finley 1992). Daarin verwerpt hij het beeld van een veranderende antieke (Romeinse) economie en het opkomen van een nieuwe handelselite. Volgens Finley was de antieke wereld “a single political unit” met een “common cultural-psychological framework” (Finley 1992, 34). In zijn boek zegt hij (Finley 1992, 60):

Even in ancient communities less luxurious and less complex than Ciceronian and imperial Rome or even classical

⁴Zowel Wallace-Hadrill (Wallace-Hadrill 1994, bijvoorbeeld 122-127), en Schoonhoven (Schoonhoven 1999, 222) gaan er nog uitgebreid op in. Zie voor een lijst van de belangrijkste voorstanders van de veranderingstheorie Schoonhoven (Schoonhoven 1999, voetnoot 15).

Athens – and most ancient communities were less luxurious, less complex, as well as more traditional – someone had to import food, metals, slaves and luxuries, construct houses, temples and roads, and manufacture a wide range of goods.

Finley ontkent in bovenstaand citaat niet dat er allerlei commerciële activiteiten waren. Wat hij in zijn boek wél verwerpt is het idee dat deze activiteiten hebben geleid tot de veranderingen die Maiuri beschrijft. Een redelijke vraag is dan waarom deze veranderingen *niet* plaats vonden; ook niet in het antieke Pompeii. Waarom heeft handel niet de plaats ingenomen van landbouw? Waarom zijn mensen niet in steden als Pompeii gaan wonen om daar de scepter te zwaaien, in vrijheid en met geld uit de handel en commercie? Waarom is de oude elite niet vervangen door een nieuwe? Kortom: waarom ontwikkelde steden als Pompeii zich niet volgens Maiuri's model?

Finleys antwoord bestaat uit twee delen. Ten eerste was er volgens hem een radicaal verschil tussen steden als Pompeii en steden in de Middeleeuwen. In het debat over de antieke economie wordt dit verschil tussen steden aangegeven met *consumer city* versus *production city*⁵. Beide steden zijn voor hun landbouwproducten afhankelijk van de ommelanden⁶. De *production city* betaalde voor landbouwproducten door handel te voeren met de ommelanden en verder gelegen gebieden. Dit was het soort stad dat Maiuri in gedachten had toen hij 'Pompeii' schreef.

Anders was het bij een *consumer city*. Daarbij waren de ommelanden in handen van een in de stad wonende, landbezittende elite. Dit is een cruciaal verschil! De opbrengst van de omliggende landbouwgrond werd door (de elite van) een *consumer city* slechts geconsumeerd, er werd dus niet voor betaald met handelsopbrengsten⁷. Pompeii – elke antieke stad – was volgens Finley daarom het best te kwalificeren als *consumer city*. Het bestaan van deze twee totaal verschillende soorten steden, ook in de Middeleeuwen, is de nuance die Maiuri over het hoofd zag.

⁵Ik dank mijn kennis over dit debat aan Willem Jongmans *THE ECONOMY AND SOCIETY OF POMPEII* (Jongman 1988) en zijn welwillende uitleg. Veel is ook ontleend aan het nog ongepubliceerde artikel 'The Loss of Innocence' (Jongman 2004). Eventuele fouten of misinterpretaties zijn natuurlijk van mij.

⁶'Ommelanden' is een term die in Groningen sinds de Middeleeuwen wordt gebruikt om de omliggende landerijen te omschrijven waarover de stad gezag uitoefende. Het is de ideale Nederlandse term voor deze specifieke verhouding tussen een controlerende stad en de omliggende landgoederen.

⁷Jongman schets een model van de Romeinse economie die volledig draaide 'elite income and expenditure' (Jongman 1988, 187-203).

Een *consumer city* als Pompeii kon nooit een 'vrijhaven' worden waarop de landbezittende elite geen greep had. De Romeinse steden waren in handen van de op landbouw gerichte elite die daar woonde. Er was geen machtsvacuüm zoals in sommige Middeleeuwse steden. Zolang landbouw de onveranderlijke spil was waarom het leven draaide, kon niemand aan de landbezittende elite ontsnappen. Hun macht was absoluut en had zich uitgebreid tot sociale, culturele en politieke macht. Zij beheersten de ommelanden *en* de stad op economisch, politiek *en* sociaal gebied. Als gevolg van hun absolute macht, gebaseerd op het onveranderlijke economische belang van de landbouw, maakte een nieuwe (handels)elite van ex-slaven en buitenlanders geen schijn van kans.

Dan rest nog de vraag waarom de stedelijke, landbezittende elite *zelf* geen commerciële elite werd. Later⁸ is die stap immers wel gemaakt, en de Romeinse elite had genoeg macht om zo'n verandering te bewerkstelligen. In het tweede deel van zijn antwoord biedt Finley een verklaring met behulp van het hierboven al genoemde 'cultureel-psychologische raamwerk'. Volgens Finley was de reden dat handelsactiviteiten voor de politieke⁹ elite nooit belangrijker werden dan landbouw, vooral een kwestie van de heersende ideologie onder de landbezittende elite (Finley 1992, 60):

The élite possessed the resources and the political power, they could also command a large personnel. They lacked the will; that is to say, they were inhibited, as a group (whatever the responses of a minority), by over-riding values.

Vanwege deze "over-riding values", zo gaat Finley verder, liet de elite de commercie over aan "either men of low status or [...] men like the wealthy metics of Athens, who were more respectable socially but outsiders *politically* [...]" (mijn nadruk). Finley haalt een citaat van Cicero aan waarin deze de ideologie duidelijk verwoordt:

[...]it seems to deserve the highest respect if those who are engaged in it [commerce], satiated, or rather, I should say, content with their profits, make their way from the harbour to a landed estate, as they have often made it from the sea

⁸Bijvoorbeeld in de vijftiende eeuw in Engeland, toen de landeigenaren zich gingen bezighouden met de wolproductie.

⁹De toevoeging "politieke" is van mij. Het lijkt mij een gerechtigde en noodzakelijke toevoeging, omdat Finley in zijn *The Ancient Economy* 'de elite' impliciet gelijkstelt met 'de politieke elite' (Finley 1992). Wat mij betreft moet deze nauwere definitie (die Finley niet ziet of niet erkent) expliciet worden gemaakt.

to the harbour. But of all things from which one may acquire, none is better than agriculture, none more fruitful, none sweeter, none more fitting for a free man.

Hoewel Cicero – in lijn met wat Finley beweerde – niet ontkent dat commercie voor sommigen een bron van inkomsten is, is landbouw volgens hem het enige passende voor een ‘vrij man’ (lees: een lid van de politieke elite). Dit is volgens Finley waarom de elite nooit overging op commercie als (hoofd)bron van inkomsten: landbouw paste bij een elitaire levensstijl, handel was *not done*.

Zelfs zij die rijk geworden waren door handel namen, nog voordat ze tot de politieke elite werden toegelaten, de bijbehorende normen over. Ze namen Cicero’s advies ter harte en stapten over van handel naar landbouw. In de woorden van Finley: “men were still being pressed towards certain sources of wealth according to status” (Finley 1992, 52). Een opname in de eliteklasse zonder dat landbouw als hoofdbron van inkomsten werd aangesproken was onmogelijk (Finley 1992, 77-78) en de landbezittende, politieke elite veranderde daarom nooit in een politieke handelselite.

Een zeer uitgebreide verwerping van de ideeën over Pompeii van Maiuri en anderen is te vinden in *THE ECONOMY AND SOCIETY OF POMPEII* van Willem Jongman (Jongman 1988). Daarnaast biedt het boek een uitwerking (en meer) van Finleys theorie. Hij laat zien – en daarom haal ik hem hier alvast aan – dat voor Pompeii Finleys theorie duidelijk opging. Met dit boek mag het onderwerp ‘handelselite in Pompeii’ naar mijn mening dan ook als afgesloten worden beschouwd¹⁰.

Naar ik hoop is in dit hoofdstuk duidelijk geworden hoe er vóór en door Finley over elite en economieën in steden als Pompeii is gedacht. Finleys werk is zo belangrijk, omdat bij hem in feite de moderne opvatting over de antieke economie begon. Maar ondanks dat dit een goed begin is, is het slechts het halve werk.

¹⁰Voor een uitgebreide bespreking van wat ik hier de veranderingsthese heb gedoopt en een diepgravend onderzoek naar de verhouding tussen landbouw en elite in Pompeii, verwijs ik naar *The Economy and Society of Pompeii*, (Jongman 1988).

Hoofdstuk 3

De Dood.

THAT IS NOT TO SAY SOCIAL NORMS AND CULTURE DO NOT MATTER,
BUT PERHAPS PRIMARILY AS STRATEGIES AND CONSTRUCTIONS
TO ADAPT TO OR NEGOTIATE NATURE.

(JONGMAN 2004, ONGEPUBLICEERD)

Alhoewel de theorie van Finley nog steeds vrij stevig overeind staat, hebben de oud-historici natuurlijk niet stil gezeten. Een belangrijke recente ontwikkeling in het vakgebied is de introductie van allerlei vormen van statistiek. Dit levert niet altijd even lekker leesbare geschiedschrijving op. Het biedt, ondanks een stortvloed van duidelijk en exact ogende cijfertjes, ook geen absolute zekerheden. Wat het wel doet is de grenzen van het mogelijke vaststellen en problemen signaleren.

Het hele verhaal dat ik u tot nu toe heb verteld, draaide om de Romeinse politieke elite. Daarom ben ik in eerste instantie geïnteresseerd in de mogelijkheden en problemen die deze groep had om zichzelf in stand en de samenleving onder controle te houden. Finleys these over 'overriding values' en elitecontrole is interessant, maar daarmee weten we nog steeds niet *waarom* de 'overriding values' zo belangrijk waren. Het waarom van de 'overriding values' is immers lastig te verklaren vanuit Finleys theorie. Als er niets verandert en de elite zichzelf continueert onder het motto "politieke elite, houd u bij uw land", waarom zijn er dan 'overriding values' nodig om de elite-mentaliteit in stand te houden? Door gebruik te maken van statistische gegevens, hebben oud-historici tegenwoordig in ieder geval een antwoord op deze vraag. Statistisch onderzoek naar de Romeinse bevolkingsopbouw heeft onthult dat de elite 'overriding values' nodig had om als groep te blijven bestaan. Verderop zullen we zien dat de panden in Pompeii onder an-

dere documenteren hoe succesvol de elite was in hun pogingen alle macht zoveel mogelijk binnen hun kliek te houden. Hun probleem was niet zozeer dat mensen op het punt stonden om – a là de Franse Revolutie – de adel en de geestelijkheid uit te moorden¹. De bedreiging voor de politieke leiders bestond er uit, dat hun families en zichzelf continue op het punt stonden uitgeroeid te worden. En wel door Moeder Natuur in haar meest ongenadige incarnaties.

Romeinse steden werden gekenmerkt door sterfte. Massale sterfte. Margere Hein gebruikte zijn zeis met brute, grillige halen en oogstte in een schrikbarend tempo. Dit hield in dat niemand in de steden van het Romeinse Rijk zijn leven zeker was. . . ook de elite niet. Het grootste probleem was ziekte, vooral veroorzaakt door een totaal gebrek aan kennis over hygiëne en ziektepreventie.

Onwetendheid resulteerde in onnavolgbaar hoge aantallen doden in de steden. Dit ontnuchterend basale feit bepaalde voor een groot deel het karakter van de Romeinse stad en bijgevolg de Romeinse politieke elite. Met de discussie over dit onderwerp kunnen hele boeken worden gevuld (iets wat ook gedaan wordt), maar voor ons kan een schets van het probleem volstaan. Ik zal proberen het argument zo helder mogelijk uiteen te zetten. Voor een meer gedetailleerde uiteenzetting en relevante literatuur verwijs ik u naar het werk van Hopkins (Hopkins 1983), Jongman (Jongman 1988).

3.1 Willekeur.

Straks kom ik terug op het verband tussen Romeinse sterftepatronen, de politieke elite en Finleys 'overriding values'. Eerst wil ik, om een idee van het sterfteprobleem te geven, een kleine zijstap maken naar de lage levensverwachting bij de geboorte van Romeinen en de oorzaken daarvan.

De gemiddelde levensverwachting bij geboorte is in Nederland voor mannen 76 en voor vrouwen 80,7 jaar (CBS 2004)². Voor een pre-industriële samenleving als de Romeinse liggen deze cijfers heel anders. De levensverwachting bij geboorte zal waarschijnlijk niet onder de 20 jaar hebben gelegen. Dit is een ondergrens omdat de inwoners van steden

¹Bij de Romeinen speelden de leden van de elite ook de rol van priesters (behalve voor de Keizercultus), wat een praktisch 'twee voor de prijs van één' effect had opgeleverd bij een dergelijke revolutie. Maar bovenal betekende dit dat de elite ook op religieus gebied de scepter zwaaide.

²<http://statline.cbs.nl> (10 mei 2004)

als Pompeii anders onmogelijke aantallen kinderen moeten hebben gekregen³.

De levensverwachting bij de geboorte zal echter ook niet boven de 30 zijn uitgekomen, om de simpele reden dat het bijbehorende niveau van de medische zorg en de gezonde leefomgeving (zie hieronder) in het Romeinse rijk niet bestond (Parkin 1992, 84). Probeer u zich eens voor te stellen wat het werkelijk inhoudt om een levensverwachting bij de geboorte te hebben, die *gemiddeld* zo'n 50 tot 55 jaar korter is dan waar wij op mogen hopen.

De kortere levensverwachting betekende niet dat iedereen jonger stierf, vandaar mijn nadruk op het woord 'gemiddeld'. Wat het inhield was dat veel mensen snel stierven, vooral kinderen maar ook jong volwassenen, terwijl er ook mensen waren die tachtig (of ouder) werden⁴. Tegenwoordig is het vrij normaal dat kinderen hun ouders overleven. In de Romeinse tijd was dat precies andersom.

Probeer u zich eens voor te stellen wat voor een chaos dit opleverde. Het allergrootste probleem was *de facto* overerving van politieke posities in stadsraden (Finley 1992, 46). Of, om nog iets te noemen wat voor ons van belang is en verband houdt met een elite positie: bij het erven van panden en land (bron van inkomsten)⁵. En dit alles simpelweg omdat het de Romeinen ontbrak aan kennis over zaken als (persoonlijke) hygiëne en de oorzaken van ziekte!

Zo zullen Romeinse ouders waarschijnlijk nooit vermanend tegen hun kuchende kind hebben gezegd: "doe een hand voor je mond als je hoest!" Het advies van Celsus in zijn *De Medicina* (4.26.2) om bij darmklachten⁶ naar het badhuis te gaan en daar in het hete bad je anus goed te spoelen, is nog een onsmakelijk voorbeeld van hygiënische onwetendheid (Scobie 1986, 425).

³De *communis opinio* is dat een levensverwachting bij de geboorte van onder de twintig jaar onmogelijk is. "If [live expectancy] fell below 20 years over a long period the population would have fallen into a rapid decline" (Parkin 1992, 84). Een uitstekende introductie op demografisch onderzoek in de oude geschiedenis is Parkin's *DEMOGRAPHY AND ROMAN SOCIETY*.

⁴hoewel bejaarden in het Romeinse Rijk een bijzonderheid zullen zijn geweest (Saller 1994, 9-69).

⁵Een van de belangrijkste mogelijkheden voor mensen om hun familie te beschermen tegen de gevolgen van de dood was en is het schrijven van een testament, voor de maatschappij het hebben van een erfrechtstelsel. Het enorme belang hiervan wordt benadrukt door zowel Richard P. Saller (Saller 1994) als Laurens Ernst Tacoma (Tacoma 2003) en zal duidelijk worden in hoofdstuk 6.

⁶(Scobie 1986, 421-422) geeft een hele lijst met aandoeningen aan de spijsverteringsstelsel en ziektes die darmklachten et cetera als symptoom hebben. Daarna constateert hij: "It is not surprising that Bonner [C. Bonner, *Studies in Magical Amulets*, Ann Arbor 1950, 51-66.] found that the most common of all the medical amulets studied by him were for stomach ailments and "colic"."

Als u meer wilt weten van de smerige toestanden in steden als Pompeii en de vieze gewoontes van hun inwoners, is het artikel van Alex Scobie, *SLUMS, SANITATION AND MORTALITY IN THE ANCIENT WORLD*, nog steeds het beste beginpunt (Scobie 1986). Ik waarschuw u daarbij zonder overdrijving voor kippenvel, gruwel, afschuw en oprechte walging. Waar zijn verhaal op neer komt, is dat de bevolking willoos slachtoffer was van zo ongeveer elke denkbare epidemie, elke huidziekte, elke infectie. Deze willoosheid betekende boven alles willekeur. Het is vooral het aan de lopende band *willekeurig* sterven van mensen die de Romeinse samenleving dreigde te destabiliseren.

Geen enkele inwoner van Pompeii, noch de elite, noch de handelaren, noch enige andere groep, was zeker van zijn leven of het leven van zijn naasten. Hele families stierven uit, vrouwen werden achtergelaten door vader en vervolgens door hun kind⁷. Door verdeling van een erfenis over alle kinderen – iets dat volgens zowel Laurens Ernst Tacoma (Tacoma 2003, 191-216) als (Saller 1994, 161-180) eigenlijk standaard was, kon een erfenis volkomen versplinteren, wat fataal was voor de rijkdom van een familie (zie hoofdstuk 6)

Bij gebrek aan rijkdom verdween een familie uit de politieke elite. Hierover meer in hoofdstuk 6. Overal in de politieke elite vielen *willekeurig* gaten. Wilden ze niet binnen een paar generaties desintegreren, dan moest deze groep zich hiertegen op de een of andere wijze wapenen. Laten we om te beginnen eens kijken naar de politieke elite, want we zijn nog steeds op zoek naar het belang van hun 'overriding values'.

3.2 Elitair gedrag.

Er was een heel scala aan strategieën die de politieke elite toepaste om uitsterven te voorkomen, waarvan ik er hier maar twee kan bespreken. Ten eerste zijn er de nieuwkomers. We wisten al dat er nieuwkomers binnen de politieke elite waren, soms rijk geworden met andere zaken dan landbouw. Het citaat van Cicero (pagina 13) maakt dit duidelijk.

⁷Celsinus, zoon van de vrijgelatene Numerius, zou de restauratie van de Isis Tempel in Pompeii hebben betaald. Als beloning daarvoor werd hij toegelaten in de stadsraad. Let wel: Celsinus was zes jaren oud. Natuurlijk kwam dat geld uit de zak van zijn papa. Numerius kon zijn politieke ambities niet zelf nastreven omdat hij vrijgelatene was en gebruikte zoonlief als stroman. Helaas mislukte deze opzet, want Celsinus stierf vroeg en zonder vader (zijn moeder liet een grafsteen voor vader en zoon neerzetten) (Jongman 2004), zie ook (Jongman 1988, 261).

Daarnaast zijn er de vele inscripties in onder andere Pompeii, die getuigen van de activiteiten (en de pronkdrift) van de nieuwkomers⁸.

De demografische toestand die ik hierboven heb geschilderd, verklaart waarom deze nieuwkomers aanwezig **en** belangrijk waren: ze vormden de lijm voor een machtsblok dat permanent op barsten stond. Deze nieuwkomers komen we overal in de Romeinse maatschappij tegen en daarom ook verderop in deze scriptie.

Ten tweede is er de landbouw-ideologie die zo'n belangrijke rol speelt bij Finley. Jongman heeft een simpele een elegante verklaring voor het belang van deze elite-ideologie, gevat in de demografische setting die ik hierboven heb gegeven (Jongman 1988, 262-263). Waar het op neerkomt, is dat landbouwinvesteringen *veilige* investeringen zijn. In Cicero's woorden was een overstap van handel naar landbouw vergelijkbaar met het binnenkomen in de veilige haven na de onzekerheden van de ruwe zee (pagina 13).

Een familie die omhoog wilde klimmen op de politieke ladder, had over meerdere generaties een stabiele bron van inkomsten nodig. Een lid van de politieke elite moest namelijk niet alleen in functie kosten van de gemeenschap op zich nemen, maar moest bovendien een familietraditie van vrijgevigheid hebben⁹. Alleen zo konden ze zich in de publieke kijker spelen, respectabel worden, zijn en blijven¹⁰. Landbouw was de stabiele bron van inkomsten die deze strategie kon financieren. Dit is een aangenaam praktische verklaring voor het verband tussen landbouwbezit en het veroveren van een politieke toppositie (en met wat geluk zelfs het doorgeven van die positie).

Wonder boven wonder lukte het de politieke elite door deze en andere tactieken grote maatschappelijke veranderingen te voorkomen. Individen kwamen en gingen, maar de groep bleef aan de macht. Willem Jongman verwoordt zijn verbazing over en nieuwsgierigheid naar dit verschijnsel als volgt:

[...] [T]he analytical problem, therefore, is to reconcile the demographic reality of severe limits to social succession and

⁸Zie bijvoorbeeld Castrén (Castrén 1975, 118-122). Ik ben het overigens niet eens met zijn "industrial family" benadering (Castrén 1975, 120) en zijn modernistische interpretaties in het algemeen.

⁹Dit verschijnsel, *benefactio* of ook wel publieke patronage (voor patronage zie hoofdstuk 8), is een algemeen bekend gegeven (Jongman 1988, 260-262). Het construct werkte anders dan bij de Grieken met hun *leitourgiai* (belasting voor de hoogste inkomens, lag erg dicht tegen weldoen aan) en zelfs hun *euergetein* (weldoen) had een Grieks smaakje (Finley 1983, 36-40). Zie ook mijn voetnoot 7 op de vorige pagina.

¹⁰(Jongman 1988, 260-263) gebruikt deze observatie vooral in verband met de vrijgelatenen. ik schat het belang breder in; zie hoofdstuk 6 en 8.

continuity with the strong Roman self-image of a society with a high degree of intergenerational succession and with the obvious success of the social system to retain its structure. How could the elite renew itself without social change? How could such high mobility exist without a challenge to the social system, or modernisation? (Jongman 2004)

Zelf komt hij met het concept van 'anticipatory socialisation', wat een mooie term is voor het hierboven uitgebreid besproken sociale proces waar nieuwkomers doorheen moesten. Eerst moesten ze een traditie van vrijgevigheid opbouwen en dus een stabiele vorm van inkomsten over meerdere generaties vinden. Dan, na een generatie, of soms twee, konden ze doorstoten naar de politieke top.

In Jongmans hele verhaal ligt de nadruk vooral op de instroom van vrijgelatenen in de elite¹¹. Ten eerste omdat deze groep door hun namen zichtbaar is in zijn bronnen (Jongman 1988, 241-245). Ten tweede omdat vrijgelaten/ vrijgeboren status bepaalde of iemand wel of niet bij de politieke elite mocht horen (Jongman 1988, 253-254). Kortom, vrijgelatenen zijn een interessante en zichtbare maar bovenal opmerkelijke groep mensen. In hoofdstuk 6 en 8 zal ik mij daardoor niet te veel laten afleiden¹².

We weten nu meer over hoe de politieke elite aan de macht bleef. Dat deed ze door landbouw als stabiele economische bron te gebruiken en een machtsblok te vormen door nieuwkomers op voorhand al volledig te assimileren. Ik heb ook geschetst waarom ze daarvoor de strategie van *overriding values* nodig had: zonder nieuwkomers zou het machtsblok afbrokkelen en sterven, om naar alle waarschijnlijkheid ruimte te maken voor andere elites met andere ideeën, maar tegelijk waren die nieuwkomers zelf een potentiële bron van verandering.

3.3 Een andere insteek

Maar hoe mooi de hele theorie ook in elkaar steekt, het gaat op een cruciaal punt mis. Het hele verhaal draait om politieke elite *versus* nieuwkomers. Ik wil niet ontkennen dat de politieke elite een heel belangrijk onderdeel was van de Romeinse samenleving. Het probleem is

¹¹Een opmerking terzijde: Ik zag iets amusants in Jongmans index (Jongman 1988, 399-415) toen ik naging of zijn nadruk daadwerkelijk op vrijgelatenen lag. Door het aantal sub-indexaties biedt het een aardige indicatie van welke zaken hij belangrijk vindt. Het hoogst scoren Elite (49), Population (34), Method (34) en *Liberti* (=vrijgelatenen) (29).

¹²Deze insteek heb ik ontleend aan het werk van Laurens Ernst Tacoma. Zie hoofdstuk 8.

het beeld van de politieke elite als een *en base* gesloten groep aan de ene kant en nieuwkomers als een soort contextloze groep vers bloed aan de andere kant. Een goed voorbeeld van deze denkwijze is de nadruk die wordt gelegd op de vrijgelatenen, die vanuit een staat van 'sociale dood' (Jongman 1988, 257) tot de politieke elite doorstoten.

Deze insteek leidt echter wel de aandacht af van hoe de Romeinse samenleving buiten de politieke elite in elkaar stak. Dat is niet zo erg, want de panden in Pompeii drukken ons met onze neus op onze vergissing. We zullen simpelweg aan ons idee van Romeinse elite moeten sleutelen omdat we anders de overweldigende aanwezigheid, vormen en de verdeling van de grote panden niet kunnen begrijpen.

Wat ik nu ga doen is laten zien hoe de panden verandering, continuïteit en aanpassingen documenteren. Eerst volgt een introductie van het bronnenmateriaal, in dit geval een introductie van een district van Pompeii, het Mercurio district. Als we een beetje een gevoel hebben voor de aard van de panden en de algemene samenstelling van de buurt, is het tijd voor een hoofdstuk met wat – eenvoudige – statistiek, gebaseerd op praktisch alle panden in Mercurio.

Het is mijn bedoeling duidelijk te maken welke veranderingen er plaats vonden gedurende ongeveer 300 jaar (en niet te vergeten wat hetzelfde bleef). Dat levert ons een globaal idee op van de buurt, maar veel verder dan een verdeling van de grond over de panden en hun onderlinge verschillen gaat dat niet. Zoals bij alle historische bronnen is interpretatie de volgende, belangrijkste en meest gevaarlijke stap.

Aan de hand van de gebouwen en het werk van Jongman en anderen hoop ik overtuigend aan te tonen dat de huidige gelijkstelling van elite aan *politieke* elite onhoudbaar is. De ruïnes van het *Mercurio* district getuigen van de activiteiten van hun bewoners, van hun strijd tegen het stedelijke milieu en de bijbehorende instabiliteit en bovenal van de vloeiende overgang tussen "gewone" en politieke elite.

Tot nu toe zijn de demografische problemen van de elite vooral in verband gebracht met de *politieke* elite. Ik denk hierbij vooral aan werk *DEATH AND RENEWAL* (Hopkins 1983), waarin Hopkins de erfelijke opvolging binnen de senatorenstand in Rome heeft gedocumenteerd en afgezet tegen demografische modellen. We zullen in de komende pagina's een andere invalshoek nemen. We gaan niet werken met of vanuit een groep mensen, maar met een groep stenen karkassen.

Hoofdstuk 4

De Wijk.

In zo ongeveer alle boeken over Pompeii die ik heb opengeslagen, komt vroeger of later het woord *regio* (wijk/buurt, meervoud: *regiones*) voor. Omdat *regio* een woord uit het Latijn is en overal gebruikt wordt, dacht ik in het begin dat het hier ging om een originele, antieke wijkindeling van de stad. Niets is minder waar. De indeling van Pompeii in *regiones* is gemaakt door Guiseppe Fiorelli, nadat hij in 1860 belast werd met de verantwoordelijkheid voor de opgravingen rondom de Vesuvius.

Op zich is er niets mis met Fiorelli's indeling. Door middel van de aanduiding VI.2.2, kan ik verwijzen naar *regio* VI, *insula* 2 (huizenblok, meervoud: *insulae*), deur 2. Iedereen die een beetje redelijke kaart van de opgravingen in Pompeii heeft, kan dat pand vervolgens eenvoudig terugvinden. Het is een aardig systeem als je door Pompeii struint (figuur 4.1) en het voorkomt verwarringen door taal/benamingsverschillen¹. Maar het gaat mis, wanneer de *regiones* in onderzoek de vorm gaan aannemen van 'wijken' waarvan het karakter wordt bestudeerd.

Astrid Schoonhoven wijst ons er op dat mensen als Robinson (Robinson 1997) deze vergissing begaan en biedt een alternatief. Schoonhoven bekijkt in METROLOGY AND MEANING IN POMPEII de verhouding en verdeling van grote en kleine, chique en minder chique panden in Pompeii (Schoonhoven 2003). Maar in plaats van vergelijkingen te ma-

¹Ik volg hier de goede gewoonte van Wallace-Hadrill om de gebouwen te benoemen met Italiaanse naam. Zelf zegt hij daarover: "I have given house names in Italian (and not as "the House of Menander", "the House of the Mosaic Atrium") in order to emphasise that these are merely labels attached for convenience by local excavators" (Wallace-Hadrill 1994, xix). Dat is al voldoende reden, maar het feit dat benamingen in verschillende talen de zaak nodeloos ingewikkeld maken vind ik ook niet onbelangrijk. Overigens voorkomt dit niet alle benamingsproblemen, om de simpele reden dat sommige panden bekend staan onder meerdere Italiaanse namen. De zegen van het Fiorelli-systeem moge duidelijk zijn.

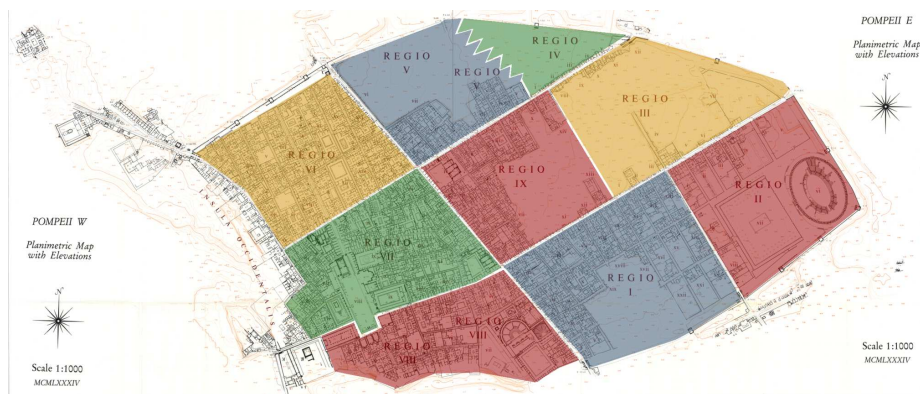
Figuur 4.1: Het 'Fiorelli' systeem is overal in Pompeii terug te vinden (de witte bordjes op de muren links en rechts).

ken tussen de verschillende *regiones*, gaat zij uit van **districten**. Zij volgt hierin directeur Geertman van het RUSPA (*Recherche Urbanistische Su Pompei Antica*), het project waarbinnen ze haar proefschrift heeft geschreven.

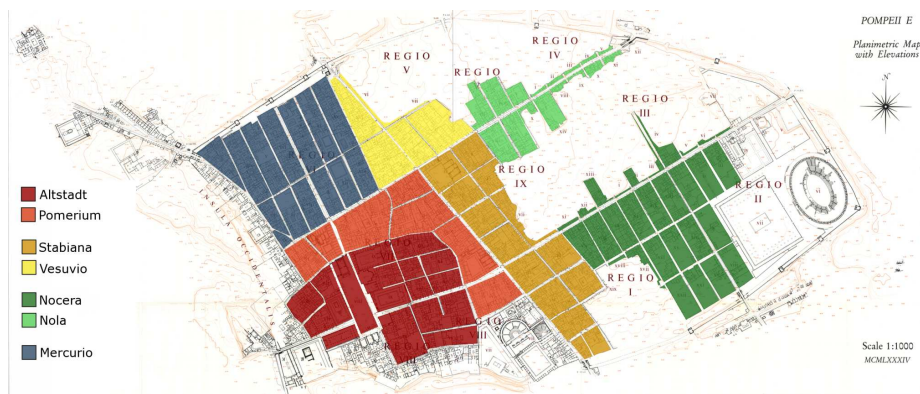
Een van die districten is het *Mercurio* district genoemd, naar de *via di Mercurio* die midden door de wijk richting het Forum loopt. De nieuwe indeling van Geertman is gebaseerd op een groepering van *insulae* die rond dezelfde tijd zijn uitgezet. De centrale planning en gelijktijdige uitzetting van de kavels in deze *insulae*-clusters had tot gevolg had dat ze overeenkomsten vertonen qua grootte, vorm en oriëntatie op het wegennet². Dit gaat ook op voor het *Mercurio* district.

Nadat ik Geertmans indeling had gezien, keek ik nog eens naar de kaart van Pompeii en werd verrast door deze eenvoudige en heldere waarneming. Het is een van die gevallen waarbij je je afvraagt waarom je daar *zelf* niet op bent gekomen... De indeling verschilt hier en daar sterk van de indeling van Fiorelli, zoals te zien in figuur 4.2 op de pagina hierna en figuur 4.3 op de volgende pagina.

² Astrid Schoonhoven bespreekt een aantal (archeologische) waarnemingen die deze fase-theorie ondersteunen (Schoonhoven 2003, 34-36). Vooral Eschebach (Eschebach 1970, 14-16, 46) doet wat dit betreft een paar interessante waarnemingen.

Figuur 4.2: Indeling van Pompeii in *regiones*, (naar *Corpus Topographicum Pompeianum*, deel 5).

Figuur 4.3: Indeling van Pompeii in 'districten' (naar Schoonhoven 2003, 215)

4.1 Een elitewijk?

Wat mij vooral interesseerde was Schoonhovens conclusie in zowel *Metrology and Meaning* als in een eerder artikel van haar hand (Schoonhoven 1999), dat het Mercurio district in vergelijking met andere districten vrij rijk was. Rijk, omdat er procentueel gezien meer grotere panden staan dan in andere districten (Schoonhoven 2003, hoofdstuk 5, 217-219).³

³Schoonhoven geeft een overzicht van grote panden (haar type 5,6 en 7) in de andere districten. Ik wil er niet te diep op in gaan, maar met (Schoonhoven 2003, 219) 58,5 (Stabiana), 64,5 (Vesuvio), 65,7 (Mercurio), 33,9 (Nocera), 43,1 (Nola), 52,5 (Altstadt) en 58,1 (Pomerium) procent van het beschikbare grondoppervlak in handen van deze panden, is de dominante aanwezigheid van grote panden opvallend wijd verspreid over de stad. Zie ook mijn hoofdstukken 5 en 8. Het Mercuriodistrict is dus wel uitzonderlijk, maar niet overweldigend anders.

Een schitterende wijk ook, omdat de kern van de wijk bestond uit rustige straten en statige panden, terwijl de locatie (tussen toegangswegen en vlak bij het stadscarrièrecentrum) ronduit goed was. Nog helemaal in de ban van het belang van de politieke elite in de hiervoor beschreven discussie, reageerde ik intuïtief: “rijk, dat betekent elite!”. Maar zoals u begrepen zult hebben, ga ik dan volgens zowel Finley als Jongman te kort door de bocht.

Wat we hebben is een buurt waar de vette geur van rijke stinkerds vanaf damppt, zonder dat we er van uit mogen gaan dat het een “elitewijk” was. De basis van dit probleem zit hem niet in de onze bron, de wijk, maar in de invalshoek van Finley, Jongman en anderen, waarbij ze ‘elite’ gelijk stellen aan *politieke* elite en de rest van de rijken valt onder de nieuwkomers en/of vrijgelatenen. Omdat we van het gros van de inwoners van het Mercurio district geen idee hebben wie het waren, is het onmogelijk na te gaan of ze een politieke carrière hadden. Of hadden gehad. Of in hun familie hadden gehad.

Aldus bevond ik mij op een driesprong. Ik moest kiezen tussen (1) het idee op geven dat de Mercurio panden ons iets kunnen vertellen over de elite, (2) een manier bedenken om de inwoners van de wijk toch te koppelen aan politieke carrières of (3) de gelijkstelling van elite aan *politieke* elite onder de loep te nemen. Ik heb alledrie de mogelijkheden serieus overwogen en de laatste oplossing bleek de juiste.

De enige manier om de verdeling van rijkdom, de stabiliteit van de samenleving, zelfs de inrichting en het gebruik van de panden te rijmen, is door af te stappen van de rond de politieke elite gecentreerde argumentatie en ons beeld van de aard van de maatschappij aan te passen. Maar eerst is een wat gedetailleerde introductie van de wijk op zijn plaats.

4.2 Het begin.

Zoals ik hierboven al uitlegde toen ik sprak over Geertmans districtindeling, bestond Pompeii uit verschillende wijken die niet tegelijk werden gebouwd, maar werden uitgezet tijdens verschillende groeistuipen. Ik gebruik het woord ‘uitgezet’ in plaats van opgebouwd, omdat tussen de indeling van het land in kavels en het bebouwen van de grond tijd verstreek (Schoonhoven 2003, 30-40). De grote diversiteit aan bouwmaterialen, indelingen en de verschillende momenten van constructie maken duidelijk dat de panden werden neergezet in eigen beheer en

niet door een overheid⁴. Met het verwerven of apart zetten van cash voor de grondaankoop en de voor de bouw⁵, het werven van architecten⁶ en het aannemen van aannemers was tijd gemoeid, laat staan met het bouwen zelf.

Ik noem hier enkele zaken die meer uitleg verdienen, bijvoorbeeld hoe we iets kunnen weten over de eerste bouwfase van de wijk. De panden in Pompeii zijn in 79 n.Chr. bedolven onder as en puimsteen. Over het algemeen beperkt het onderzoek zich daarom tot deze laatste fase van de stad. In wat hier volgt zal ik werken vanuit de veelzijdige methode die Schoonhoven op de wijk heeft toegepast. Zij stelt ons namelijk in staat dieper in het verleden te kijken dan die laatste noodlottige dagen. Door middel van Schoonhovens onderzoek kunnen we nu ook de sluier van Pompeii's verleden optillen, in ieder geval het tipje van rond 200 v.Chr. Ik heb deze periode bij gebrek aan een betere term *primaire fase* genoemd⁷. Ik zal uitleggen hoe we volgens haar kunnen zien dat de panden verspreid over een periode zijn gebouwd, in eigen beheer en niet door de overheid.

Daarna zal ik kort enkele bijzonderheden uit de laatste fase van het stadje bespreken. Dat kan in minder woorden omdat de technieken om die periode te analyseren niet zo bijzonder zijn. Als dat allemaal dui-

⁴De planning van de districten en straten was wel (min of meer) georganiseerd (Schoonhoven 2003, 38).

⁵Geld in zijn liquide vorm (goud en zilver) was iets waar zelfs de rijke inwoners van Pompeii niet zomaar over konden beschikken. Omdat landbouw een seizoensgebonden bron van inkomsten vormde, concentreerden de inkomsten zich in bepaalde maanden (Jongman 1988, 222-223). Daarnaast kon men niet even naar de bank om een hypotheek af te sluiten. De rijken legden bij gebrek aan financiële diensten voor allerlei (on)verwachte zaken een voorraad geld aan (Jongman 2002), waarschijnlijk ook voor aankoop of bouw van panden. In de grote panden van Pompeii zijn niet voor niets veel schatkisten gevonden. Maar of ze die cash-buffer zomaar konden aanspreken voor een pand, waag ik te betwijfelen.

⁶Vitruvius, onze beste bron omtrent Romeinse architectuur, schreef zijn *De Architectura* niet alleen voor vakbroeders, maar ook voor 'gewone' mensen die zelf hun pand wilden bouwen (Pollo en Peters 1999, 168): "[ik kan] het de huiseigenaren niet kwalijk nemen dat ze, gesterkt door hun vertrouwen in wat ze hebben geleerd, de bouw zelf ter hand nemen." Cicero is van dat laatste een goed voorbeeld. Hij vertelt zijn broer in een brief hoe hij de rol van architect heeft aangenomen, (Cicero 2001, 549):

On your Manilian estate I found Diphilus out-doing himself in dilatoriness; and yet he had nothing left to do but the baths and a promenade and an aviary. I was extremely pleased with the villa, because the paved colonnade gives it a dignity that cannot be surpassed, and that has only just struck me since the whole colonnade itself has come into view, and the columns have been polished. All depends on the stuccoing being neatly done, and that I shall see to. [...] In the bathroom I removed the stove to the other corner of the dressing-room, because it was so placed that its steam-pipe, from which flames break out, was exactly under the bed-rooms.

⁷Het was natuurlijk op geen enkele manier een eerste fase. Geertman heeft het daarom liever over "earliest recognisable" kavels (Schoonhoven 2003, 40).

delijk is, kunnen we gaan kijken naar de keuzes die de pandeigenaren hebben gemaakt en wat de gevolgen van die keuzes waren.

In den beginne, in een ver en onduidelijk verleden, was Pompeii een vrij klein stadje of dorp. De bebouwde kom besloeg waarschijnlijk niet veel meer dan wat om deze rede tegenwoordig *Altstadt* wordt genoemd (Schoonhoven 2003, 31). Of er een muur om het allereerste stadje heen stond is tot de dag van vandaag onderwerp van discussie en onderzoek (Schoonhoven 2003, 31, voetnoot 98). Rond de zesde eeuw v.Chr. werd er om een groter gebied dan de stadskern een muur neergezet. Vanaf dat moment was niet alleen de bebouwde kom, maar ook een deel van de zo belangrijke (landbouw)grond beschermd⁸. De totale oppervlakte binnen de muren besloeg vanaf toen ongeveer 63 hectare.

Het ommuurde gebied is nooit helemaal opgevuld met panden. Tot in 79 n.Chr. bevonden zich binnen de stadswal nog tuinen en akkers⁹. Ongeveer één derde van wat Schoonhoven het *Nocera* district noemt (in de zuid-oostelijke hoek van Pompeii) bestond uit dit soort grondgebruik (Schoonhoven 2003, 219)¹⁰.

Dit is een vrij opvallend kenmerk van de stad. Binnen de stadsmuren werd aan de ene kant ruimte gebruikt voor land- en tuinbouw, ondanks dat Rome allang ‘rust en vrede’ in heel Italië had gebracht en de muren om landbouwgrond vrij overbodig moeten zijn geweest¹¹. Aan de andere kant zullen we straks zien dat in het *Mercurio* district heftig is gestreden om elke centimeter grond. Dit is een verschijnsel waarvoor ik op pagina 4.1 al een gedeeltelijke verklaring heb gegeven. Om het met een moderne makelaarskreet te zeggen: “*Locatie! Locatie! Locatie!*” Dat de strijd heftig was, zal blijken in hoofdstuk 5.

De aanwijzingen stapelen zich ondertussen op dat, na de *Altstadt*, het *Mercurio* district de volgende stap in de uitbreiding van het woongebied binnen de muren van Pompeii was¹². Een van de doelen van Schoonhovens onderzoek was de reconstructie van de originele kavelindeling van de *Mercurio insulae*. Zo’n reconstructie is een enorme opgave, om-

⁸Tegen wie of wat is niet helemaal duidelijk (Schoonhoven 2003, 33-34) en hier ook niet van belang.

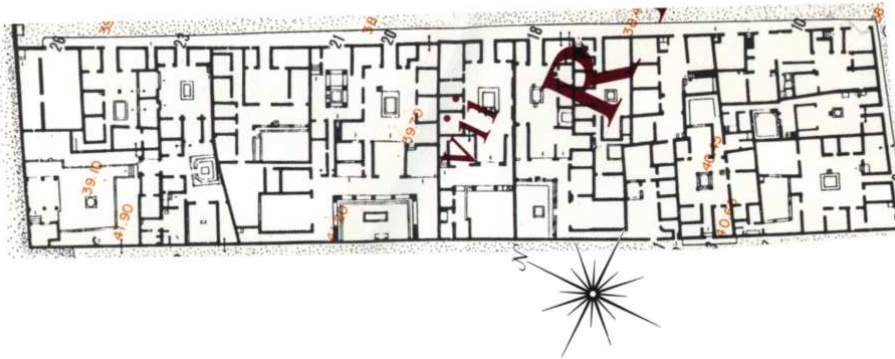
⁹Voor een uitgebreide bespreking van tuinen en akkers in onder andere Pompeii is het standaardwerk van Jashemski, (Jashemski 1979).

¹⁰Omdat Schoonhoven de horticulatuur niet onderscheid van andere eenheden met een “relative lack of architecture” (Schoonhoven 2003, 214), kan ik haar *Type 8* categorie niet klakkeloos gelijkstellen met de binnenmuurse landbouwgrond. De meeste eenheden van dit type vielen volgens haar wel onder de noemer horticulatuur (Schoonhoven 2003, 214).

¹¹De chique panden en het badhuis buiten de stadsmuur naast de Porta Marina getuigen dat de inwoners van Pompeii zich veilig genoeg voelden om over en buiten de muur te leven.

¹²Zie voetnoot 2 op pagina 22 voor literatuur die dit idee ondersteunt.

dat in alle *insulae* na de originele kavelindeling en bebouwing vervolgens eeuwenlang is gebouwd, afgebroken, heringericht en herverdeeld. Daardoor zijn de meeste *insulae* van binnen behoorlijk chaotisch, zoals is te zien in figuur 4.4.

Figuur 4.4: INSULA VI.7. Al het sloop en bouwwerk maakte de *insulae* er niet overzichtelijker op.

Toch weet Schoonhoven veel informatie uit de ruïnes te peuren. Ze trekt daarvoor een ware archeologische trukendoos open en maakt optimaal gebruik van de mogelijkheden die de *site* biedt¹³. Zoals ze het zelf kort en bondig samenvat (Schoonhoven 2003, 41):

The original arrangement of, and later changes to, the standing constructions can be recognized through study of the building techniques and materials, through juridical evidence for certain divisions of the *insulae* into different properties and finally through a reconstruction of the metrological organisation applied.

Het juridisch bewijs dat hierboven wordt genoemd, bestaat uit twee soorten bewijsstukken. Ten eerste zijn er markeerpunten die in de buitenmuren zijn aangebracht. Mits ze in de originele muren zitten, geven deze aan wat oorspronkelijk de officiële kavelgrenzen waren. Daarnaast zijn er de 'stoepjes' langs de panden (figuur 4.5). De eigenaars van de panden waren bij wet verplicht deze stoepjes te bouwen en onderhouden (Schoonhoven 2003, 42). 'Zuinigheid met vlijt, bouwt huizen als kastelen' was een spreekwoord dat de Romeinen duidelijk

¹³Voor een 'hands-on' beschrijving van haar methodiek, (Schoonhoven 2003, 41-45).

zouden hebben begrepen. Ze bouwden en onderhielden de stoepjes precies tot aan het punt waartoe ze verplicht waren: de wettelijke kavelgrenzen. Of lieten de boel verslonzen natuurlijk (ook goed te zien in figuur 4.5). Dit zijn de twee juridisch-archeologische bronnen waarvan Schoonhoven gebruik maakt.

Figuur 4.5: De stoepjes in de drukke *Via Stabiana* zijn hier en daar slecht onderhouden en daardoor volkomen versleten.

De ‘metrological organisation’ van de *insulae* is een lastiger punt, maar met behulp van Schoonhovens werk blijkt het een rijke bron van informatie (Schoonhoven 2003, 43-45). In Pompeii werd met twee maten gemeten: de Oskische en de Romeinse voet. De Oskische maatvoering werd vanaf ongeveer 80 v.Chr. door de Romeinse onder de voet gelopen, zo rond de tijd dat het stadje door Sulla onder direct gezag van Rome werd geplaatst. Wij kunnen ons voordeel doen met het Oskische (lees: 200 v.Chr.) ontwerp, omdat er een rekenkundige regelmatigheid in zat, of althans in werd nagestreefd.

De kracht van Schoonhovens methode schuilt in de combinatie van technieken. Ze kan de rekenkundige regelmatigheid die de bouwers nastreefden, combineren met de gegevens over bouwmaterialen en juridische afbakeningen. Deze meervoudige aanpak stelt haar vervolgens in staat een ‘educated guess’ te doen naar de bedoelde vloeroppervlak-

te van een pand. Schoonhoven zet de “echte” eerste opbouw die ze terugvond tegenover een “ideale”, regelmatige kavelverdeling¹⁴.

Grote verschillen tussen de echte en ideale maten maakten dit onderscheid noodzakelijk. De verschillen hebben allerlei oorzaken, waaronder onvermijdelijke rekenfouten van de bouwers. Daarbovenop komt nog eens het feit dat de aannemers/architecten (in samenspraak met hun opdrachtgevers?) bij de eerste bouw vaak grond afsnoepten van de kavels van de burens¹⁵. Het slachtoffer van deze gronddiefstal moest daarmee bij zijn bouwwerkzaamheden natuurlijk rekening houden. Verder zijn er de aanpassingen die moesten worden gemaakt vanwege het wegennet, het terrein en nog oudere gebouwen.

Dit laatste heeft alles te maken met het feit dat Pompeii al een bruisend stadje was, voordat het regelmatige stratenplan populair werd in de Italiaanse steden. De nieuwe wijken zijn zeker veel regelmatiger dan de Altstadt, maar de oude loop van wegen en de ligging van sommige oudere panden braken de regelmatigheid hier en daar (Schoonhoven 2003, 47). Ook deze onschuldige afwijkingen van het ideaal worden door Schoonhoven (en voor haar Geertman) meegenomen in de reconstructie van de gebruikte Oskische voet, de berekening van de ‘bedoelde’ *insulagroottes* en de verdeling van de kavels.

Uiteindelijk concludeert Schoonhoven dat 120 (Oskische) voet de verdeelsleutel was voor de *insulae* in het *Mercurio* district (Schoonhoven 2003, 235). Dat is een leuke vondst, maar wat ik veel intrigerender vind, zijn haar reconstructies van de originele kavels in de verschillende *insulae* van het *Mercurio* district. Schoonhoven geeft de maten van de gereconstrueerde, ‘ideale’ kavels in *pedes quadrati* (letterlijk: in vierkante voeten).

Ze komt met allemaal keurig afgeronde getallen, wat genoeg waarschuwing mag zijn dat we hier niet met exacte gegevens te maken hebben. Ik heb in mijn eigen berekeningen de *pedes quadrati* omgerekend naar vierkante meters, omdat ik anders geen vergelijkingen kon maken tussen de grootte van de panden in ongeveer 200 v.Chr. en 79 n.Chr., die

¹⁴Schoonhoven heeft het in navolging van Geertman over een ‘cadastre’, omdat “In both Dutch and Italian ‘cadastre’ refers to [sic] socio-political controlling mechanism of urban divisions as well as to the urban layout in a purely physical sense” (Schoonhoven 2003, 30, voetnoot 94).

¹⁵Het praktisch nut hiervan voor ons is dat Schoonhoven op die manier vaak kan reconstrueren welk pand als eerste werd gebouwd: het pand dat oneigenlijk grond had toegeëigend was er het eerst. Misschien ten overvloede: ook dit lijkt er op te wijzen dat het stadsbestuur – in theorie objectief ten opzichte van de kavelrechten van verschillende pandeigenaren – zich niet tot nauwelijks bemoeide met de bouw van panden, in dit geval met gesjoemel als gevolg. We hoeven dat bestuur wat dat betreft niet mee te nemen in ons onderzoek.

Schoonhoven in vierkante meters geeft. En die vergelijking is wat mij betreft nou juist een van de spannendste dingen die we met Schoonhovens gegevens kunnen doen.

4.3 Het einde.

De vroegste bebouwing die het stratenplan van de *Mercurio* wijk volgt, is van de late derde en vroege tweede eeuw v.Chr. (Schoonhoven 2003, 38). Daarna is er eeuwenlang binnen dezelfde *insulagrenzen* gebouwd en niets wijst er op dat de bouwactiviteiten in Pompeii op zijn gehouden tot die laatste fatale dag. In 62 n.Chr. werd de stad bijvoorbeeld getroffen door een aanzienlijke aardbeving. In inscripties, in afbeeldingen en in de gebouwen zelf zijn daarvoor aanwijzingen te vinden (figuur 4.6). Vervolgens werd Pompeii niet alleen hersteld, maar zelfs opgeknapt en ronduit verbeterd.

Figuur 4.6: Een reliëf in het huis van L. Caecilius Iucundus verhaalt van de aardbeving.

In de kleine en grote panden van de stad zijn sporen van al deze bouw-
nijverheid terug gevonden¹⁶. Een van de meest menselijke sporen zijn

¹⁶Zie voor een goed voorbeeld hiervan Lings werk over insula I. 10. (Ling en Arhur 1997, 233-236).

de potten met kalk die klaarstonden voor het nieuwe stucwerk toen de Vesuvius uitbarste. De stelling dat Pompeii na de aardbeving achteruit ging, zoals bijvoorbeeld bij Maiuri (Maiuri 1951) is terug te vinden, lijkt dan ook uit de lucht gegrepen. De inwoners van het stadje hadden duidelijk geen idee van de vernietiging die door de vulkaan aan de horizon op hen zou worden losgelaten (figuur 4.7). Ze bleven in hun panden investeren.

Figuur 4.7: De Vesuvius is duidelijk zichtbaar vanuit Pompeii.

Een enkele wandeling door Pompeii maakt al duidelijk waarom de laatste jaren van de stad oververtegenwoordigd zijn in de historische literatuur en het archeologisch onderzoek. Het meest duidelijke en direct toegankelijke materiaal is nu eenmaal van rond 79 n.Chr. Wetenschappers zijn slechts mensen en ook zij ontkomen niet aan het gevoel dat Pompeii geeft, terug te zijn in die laatste jaren. Het stadje geeft de sensatie dat de bevolking net vertrokken is en elk moment kan terugkomen.

Dit 'tijdmachine-gevoel' is een van voordelen van Fiorelli's¹⁷ keuze Pompeii niet (verder) leeg te roven, maar *in situ* aan het nageslacht te tonen. Dat geldt althans voor de beter geconserveerde wijken en panden, maar de nadelen van die keuze blijken in de buurten die nauwelijks tot niet onderhouden worden. Die zijn verworpen tot door bramen overwoeker-

¹⁷We hebben inderdaad meer aan Fiorelli te danken dan alleen de klassieke *regiones* indeling (zie pagina 21).

de ruïnes, de panden met hun wandversieringen en andere schatten door weer en wind onherstelbaar uitgebeend (figuur 4.8).

Figuur 4.8: Hier en daar worden muren overeind gehouden door stellingen (elders is de boel simpelweg ingestort).

Gelukkig is er al veel archeologisch onderzoek van soms redelijke kwaliteit in deze buurten gedaan, zodat we in ieder geval enig idee hebben van de indeling van *insulae*¹⁸. Schoonhoven heeft – voor zover mogelijk – geprobeerd ook deze laatste fase goed in kaart te brengen, vooral wat betreft de onderverdeling van de *insulae* tussen de verschillende panden. Haar onderzoek maakte het voor mij mogelijk vergelijkingen te maken tussen de grootte van panden en veranderingen daarin van de primaire tot en met de laatste fase.

Maar panden reduceren tot wat grond met een stuk of wat muren er omheen gaat te kort door de bocht. Elk pand heeft altijd zijn eigen functie(s) met de bijbehorende inrichting gehad; elk pand moest voldoen aan de wensen van de eigenaren die op hun beurt weer wilden voldoen aan allerlei maatschappelijke normen en waarden¹⁹ en beperkt werden door praktische zaken als geld en ruimtegebrek.

¹⁸Schoonhoven gebruikte voor de ontoegankelijke *insulae* van Regio VI Eschebach (Eschebach 1970).

¹⁹Een introductie op de invloed van de maatschappij op de vormen en functies van panden in Pompeii zoals Wallace-Hadrill geeft in zijn indrukwekkende boek, *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum* (Wallace-Hadrill 1994), kan ik niet eens hopen hier te geven. Zijn bibliografie is bovendien een uitstekende bron van relevante literatuur.

Alleen droomhuizen bestaan bij de gratie van wensen en waarden. In alle panden zijn daarom ook de invloeden van beschikbare bouwgrond, de economisch-sociale opbouw van de maatschappij en nog vele andere praktische zaken terug te vinden. Dat is tenslotte waarom ik de panden als lastig maar interessant onderwerp van deze studie heb gekozen.

Ik wil onze aandacht nu eerst richten op een statistische analyse van alle panden in het Mercurio district. Als we een gevoel hebben van de ordes van grootte en de onderlinge verhoudingen van de panden, kunnen we de kaart van het district nader gaan bekijken. Daarbij zal ik de aandacht richten op de indeling van de panden binnen de *insulae*. Gaandeweg zal duidelijk worden dat we in de panden vooral kunnen zien hoe het de rijkere verging, met als zure terzijde waarom de armen er in dit district, althans voor ons, niet toe doen.

Hoofdstuk 5

Mercurio in cijfers

IT IS DIFFICULT TO SET UP ANY STATISTICAL EXPERIMENT [...]
THERE IS A TENDENCY TO FIND PRECISELY
WHAT YOU WERE ORIGINALLY LOOKING FOR.
(WALLACE-HADRILL 1994, 66)

Het is leuk om te filosoferen over Pompeii, over haar inwoners en wat ze allemaal hebben gedaan in hun leven. We kunnen krachtige theorieën de revue laten passeren over hoe het leven van de elite van deze stad (hoe ook gedefinieerd) heeft uitgepakt. Maar we kunnen meer dan dat. We kunnen een aantal berekeningen maken om die theorieën te testen¹.

5.1 Keuzes.

De keuze voor een statistische benadering is binnen de Oude Geschiedenis niet de meest voor de hand liggende. Literaire en archeologische bronnen, inscripties en zelfs papyri worden vaker gebruikt, waarbij berekeningen worden gemeden, misschien wel vooral doordat cijfers de reputatie hebben saai en lastig te zijn. Ik moet toegeven dat een grote hoeveelheid rekensommen en cijfermateriaal een tekst meestal slecht leesbaar en onduidelijk maken, om niet te zeggen ondoenlijk taai. Dat

¹Dit lijkt mij een goed moment om te waarschuwen voor problemen met elke vorm van tellingen, vooral als het om Pompeii gaat. Ik maak veel gebruik van kaarten (Van der Poel 1987) die naar omstandigheden uitstekend zijn, maar verre van perfect. Daarnaast zal ik leunen op het werk van Andrew Wallace-Hadrill (Wallace-Hadrill 1994) en Astrid Schoonhoven (Schoonhoven 2003), omdat die hun gegevens *waar mogelijk* hebben gestaafd door rond te kijken in Pompeii. Dat neemt niet weg dat ook zij vergissingen zullen hebben gemaakt, die ik nog heb verergerd door mijn eigen fouten. Tellen en interpreteren blijft mensenwerk. En laten we vooral niet vergeten dat Pompeii werkelijk een bedroevend zootje is. Een (schrale) troost: in een voldoende grote dataset worden fouten min of meer gladgestreken.

neemt niet weg dat achter de cijfers soms zeer spannende uitkomsten liggen te wachten, die alle moeite meer dan waard zijn.

Om deze reden heb ik mij in de hoofdtekst beperkt tot enkele samenvattende grafieken en tabellen. De verzamelde gegevens van Astrid Schoonhoven en de details van mijn berekeningen heb ik toegevoegd als bijlage D op pagina 86². Ik hoop met deze indeling te voorkomen dat de verhaallijn door cijfers wordt ondergesneeuwd. Toch is een kwantitatieve benadering ondanks alle hindernissen een goede aanpak. De kennis die we er uit kunnen peuren is namelijk de moeite van het doorploegen meer dan waard.

Al mijn gegevens over de panden zijn rechtstreeks ontleend aan het werk van Astrid Schoonhoven. Het verzamelen en beoordelen van dergelijke gegevens blijft mensenwerk. Schoonhoven heeft dan ook ongetwijfeld fouten gemaakt, of op zijn minst keuzes die een ander misschien niet zou maken. De enige manier om daaraan te ontkomen, is zelf alle data nogmaals verifiëren; een haast onbegonnen taak gezien de omvang³.

De vraag is bovendien wat de winst daarvan zou zijn. Buiten het feit dat ik geen archeoloog ben en zeker weet dat Schoonhovens oog een stuk getrainder en scherper is dan het mijne, is het probleem – de grote omvang van de datacollectie – tevens het grote voordeel van haar werk. De brede bronnenbasis die ze daarmee heeft gecreëerd is namelijk fout-toleranter dan bijvoorbeeld een handvol half leesbare inscripties.

Hoe lastig ik het ook vind om toe te moeten geven, mijn acceptatie van Schoonhovens werk is uiteindelijk geworteld in mijn vertrouwen in wat ik van haar werk heb gezien en begrepen⁴. Ik heb haar materiaal eens goed doorgespit en vervolgens besloten dat het interessant en nauwkeurig genoeg was om mee te kunnen en willen werken. Een van de mooiste kanten van de wetenschap is dat u mij niet op mijn woord hoeft te geloven. U kunt haar werk altijd zelf op waarde beoordelen (Schoonhoven 1999; Schoonhoven 2003).

Bij mijn bespreking van het Mercurio district komen twee fases in de geschiedenis van Pompeii aan bod, te weten de primaire fase van rond

²Zoals ik zometeen nog uiteen zal zetten, zijn fouten haast onmogelijk te vermijden. Ik heb ook mijzelf op een fout betrapt. Nog erger, ik moet tot mijn schaamte bekennen dat ik ben vergeten tijdens mijn berekeningen exact te documenteren wat de fout was. Ik vermoed dus sterk dat ik een pand mis in mijn berekeningen, maar kan niet meer terugvinden welke.

³Het onderzoek naar de *insulae* is nog steeds bezig en richt zich ook op andere delen van de *Neustadt* (Schoonhoven 2003, 230).

⁴Mijn probleem was dat het een vrij recent onderzoek is, waar nog niet veel experts doorheen hebben gespit. Wat een wetenschappelijk ‘feit’ is, blijft een lastig punt, waar ik bij mijn onderzoek veel mee heb geworsteld.

200 v.Chr. en de laatste fase, de stand van zaken op die fatale dag in 79 n.Chr. (zie hoofdstuk 4). Ik sla verder in navolging van Astrid Schoonhoven enkele *insulae* in het Mercurio-district over (1, 3 en 4). Zij vermijdt deze *insulae* omdat *insula* 1 volkomen onregelmatig is en 3 en 4 sterk zijn herbouwd in de Romeinse fase (Schoonhoven 2003, 47), redenen waarom ook wij ze niet kunnen gebruiken. Dit leverde voor de resterende *insulae* een totaal van 123 panden op voor de primaire fase, 120⁵ voor 79 n.Chr.

Nadat ik het oppervlakte-gegevens van de primaire fase had omgerekend tot vierkante meters (zie pagina 29), was de volgende vraag wat ik met al die informatie wilde en kon doen. Welke invalshoek leverde mij de beste informatie op? Was er bijvoorbeeld een zinnige indeling van de panden te vinden? Dit was een belangrijk en lastig besluit, omdat de keuze voor een invalshoek een stempel drukt op wat we gaan vinden. Zowel Wallace-Hadrill (Wallace-Hadrill 1994, 79-82) als ook Schoonhoven (Schoonhoven 2003, 212-214) hebben er voor gekozen de panden in te delen op basis van de inrichting en het vermoedelijke gebruik van panden. Beiden creëren daartoe een type-indeling. Ik heb uiteindelijk besloten het anders aan te pakken. Ik hoopte te voorkomen dat zulke moeilijk te interpreteren kenmerken van panden een te grote rol zouden gaan spelen.

Het leek mij slim in ieder geval in het begin de panden zo “rauw” mogelijk te analyseren, niet getypeerd maar als één dataset. Ik heb daarom in eerste instantie enkel gekeken naar het grondoppervlak dat de panden innamen. Het is een kenmerk van panden dat relatief gemakkelijk is waar te nemen. Een bijkomend voordeel is dat er veel aanwijzingen zijn dat grondoppervlak belangrijk was, zeker in het Mercurio district. Het Mercurio district was waarschijnlijk een van de eerste zones die werd volgebouwd (zie pagina 26) en bovendien duidelijk een gewilde wijk (zie pagina 23). De chaos binnen de *insulae* in 79 n.Chr. was het gevolg van een proces dat veel weg had van landje-veroveren. Al deze zaken leiden mij tot de conclusie dat de grond in de wijk een zeer gewild goed was⁶.

Het verschil tussen bijvoorbeeld een elitepand en een grote ommuurde tuin is daarom ook niet zo relevant. Beiden claimden een stuk van het kostbare land in de wijk⁷. Deze strijd om ruimte (zie hieronder) is een

⁵zie voetnoot 2 op de vorige pagina.

⁶Schoonhoven komt tot een soortgelijke conclusie, maar dan aan de hand van de gevels in de wijk (Schoonhoven 2003, 222).

⁷Contra Schoonhoven, (Schoonhoven 2003, 211), die een punt maakt van het verschil tussen ‘tuinen’ en panden. Dat dit verschil er was in de minder volgebouwde, wijder op-

gevolg van een mentaliteit waarover Romeinse geschreven bronnen ons vertellen: het bezitten van een groot, wijds opgezet pand was een belangrijk onderdeel van Romeinse status (Wallace-Hadrill 1994, 4, 72).

5.2 Pandje veroveren.

De conclusie dat er een strijd tussen de pandeigenaren aan de gang was om de grond in de wijk, ontlokt de vraag wie die strijd won en wie verloor. Dat kunnen we meten aan de hand van de procentuele claim van (de eigenaren/ gebruikers van) panden op het totale grondoppervlak in de wijk.

Wat we in feite willen weten is hoe een bepaald goed – grond – over een aantal mensen, of althans hun panden, werd verdeeld. Op dergelijke vragen vormen zogeheten Lorenz-curves een zeer geschikt antwoord. De Lorenz-curve is ontwikkeld door de econoom Max O. Lorenz (1880-1962) om inkomensongelijkheid te beschrijven, maar werkt uitstekend voor andere vormen van (ongelijke) verdeling. Het is een grafiek die stellingen als ‘de rijkste twintig procent van de bevolking bezit 60 procent van de grond’ zichtbaar maakt. De curve werkt uitstekend voor het zichtbaar maken van een (ongelijke) verdeling van grondoppervlak over panden.

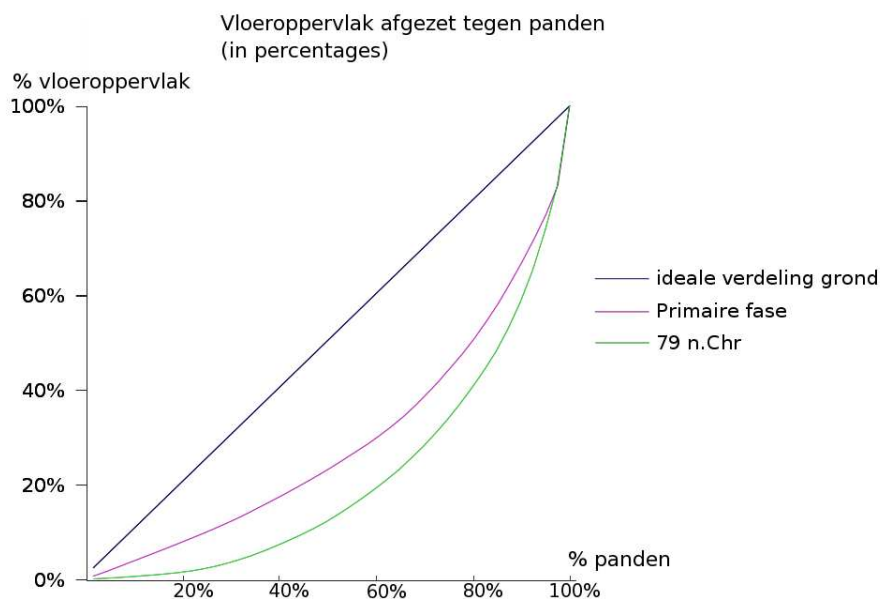
De Lorenz-curve die de verdeling van grondoppervlak over het aantal panden laat zien, staat op pagina 5.1. Op de x-as van grafiek 5.1 staan, in cumulatieve procenten (3%, 6%, 9%, etc.), het aantal panden. Op de y-as staat, ook in cumulatieve procenten, het grondoppervlak. De reden dat deze grafieken zo boeiend zijn, is dat ze direct zichtbaar maken hoe oneerlijk de grond was verdeeld. Hoe dieper de curve ‘doorzakt’, hoe ongelijker het bestudeerde goed is verdeeld.

De blauwe lijn in de grafiek staat voor een ideale verdeling van de grond over de panden. In dat geval zou 10, 50 of 60 procent van de panden respectievelijk 10, 50 en 60 procent van de grond beslaan/bezitten. Kortom, alle eigenaren van de panden zouden een gelijk stukje grond

gezette buitenste districten, kan ik volgen. Waar grond minder gewild is, zijn grote velden horticultuur misschien inderdaad iets heel anders dan grote, statige panden. Waar om elke centimeter grond gevochten wordt, is het hebben van een ‘tuin’ misschien juist wel de ultieme luxe. Overigens gaat het in het Mercurio district om welgeteld één zelfstandige tuin, VI.5.7. Jashemski (Jashemski 1979, 126) omschrijft de zelfstandige tuin VI.5.7 als een grote ruimte waar een gebouw plaats had gemaakt voor een tuin. Of de tuin voor produktie was, of voor de sier, meldt zij niet. Ik vermoed voor produktie, omdat Jashemski verder geen statusarchitectuur noemt. De Romeinse cultuur hechtte veel status aan (economische) zelfvoorzienendheid (Finley 1992, 36). Een tuin zonder statusarchitectuur die voorzag in de eigen behoefte aan groenten en fruit, kan uitstekend hebben bijgedragen aan de status van de familie die het bezat.

bezitten. Dit soort situaties bestaan alleen in ideologische manifesten en als voorbeeld in grafieken. Zelfs in democratische Griekse steden als Olynthos en Priene, waar het ideaal van gelijkheid hoogtij vierde, was de verdeling van grond over de panden georganiseerd volgens het principe dat George Orwell ooit zo mooi formuleerde: “everyone is equal, but some are more equal than others”⁸.

In Pompeii was zelfs van de illusie van gelijkheid geen sprake. Ondanks dat Pompeii niet zo’n heel grote stad was, hadden sommige inwoners stadspaleizen die niet onderdeden voor het paleis van een Hellenistische koning. Naast deze enorme panden, bevonden zich er ongeveer 500 grote tot zeer grote panden binnen de stadsmuren⁹. De vraag hoe het zat met de grondverdeling binnen de Mercurio wijk, wordt beantwoord door de roze (primaire fase) en de groene lijn (79 n.Chr.) in figuur 5.1. Zowel het begin als de verschuivingen gedurende de drie

Figuur 5.1: Lorenz-curve van grondbezit verdeeld over de panden in procenten, voor de primaire fase en 79 n.Chr..

eeuwen zijn opmerkelijk. De situatie begon scheef en groeide alleen maar schever.

⁸Dit contrast tussen steden is door Wallace-Hadrill gedocumenteerd. Uit zijn werk dan ook de hier genoemde voorbeelden afkomstig (Wallace-Hadrill 1994, 75).

⁹Dit is gebaseerd op een schatting, waarbij ook de delen die nog onder het puin verborgen liggen in de schatting zijn meegenomen (Jongman 1988, 272).

Dit is het aangewezen moment om expliciet te stellen dat ik een verband vermoed tussen pandgrootte en rijkdom van de eigenaar/ gebruiker. 'Hoe groter het pand, hoe rijker de eigenaar/ gebruiker', is volgens mij zo ongeveer het enige uitgangspunt waarover iedereen het eens zal zijn¹⁰. Met dit verband in gedachten springt de ongelijke verdeling van de grond over de 'inkomensgroepen' in het oog.

'Oneerlijk' is misschien niet het meest wetenschappelijke woord, maar het is het eerste woord dat bij mij opkomt. Opvallend genoeg verdwijnt bij Schoonhovens interpretatie van het Mercurio district deze ongelijkheid naar de achtergrond door uitspraken als dat er sprake was van een "almost even distribution of the available surface area between the occurring plot types [...] (Schoonhoven 2003, 227). Dit is niet perse fout, maar ook niet echt verhelderend.

Schoonhoven maakt de zaak nog onduidelijker door te stellen dat er tijdens de eerste bouwfase een heel scala aan percelen van verschillende grootte en vorm was voor een diverse groep potentiële kopers, met "On the one hand [...] relatively humble abodes, while, on the other, the sky was the limit" (Schoonhoven 2003, 227). We zullen straks zien dat de kleinste "relatively humble abode" in de primaire fase een respectabele 90m² mat en dat er in die fase helemaal geen *echt* nederige stulpjes voorkwamen. Wat ze in feite zegt is dat er in de waarneming een gelijkmatige verdeling is. Dat helpt ons niet echt verder.

Hoe kan het dat onze conclusies, gebaseerd op hetzelfde materiaal, ogenschijnlijk zo verschillen? Dat komt doordat Schoonhoven werkt met een type-indeling, terwijl ik werk met een indeling naar grootte. De wijk bestuderen door te kijken naar "occurring plot types", verbergt de scheve verhoudingen en het feit dat de hele groepen panden van allerlei formaten ontbraken.

Zo betekent het ontbreken van panden onder de 90m², dat deze groep bij de primaire verdeling van de beschikbare ruimte nog geen kruimeltje grond heeft gekregen. De conclusie dat er sprake was van een "almost even distribution" is niet alleen verwarrend voor ons, maar gezien haar uitspraken over "humble abodes" blijkbaar ook voor Schoonhoven zelf. De enige echte kleine onderkomens verschijnen pas op de kaart wanneer we kijken naar de laatste fase.

¹⁰Schoonhoven worstelt met het grote probleem bij de interpretatie van panden: het verband tussen status, rijkdom en grootte van een pand (Schoonhoven 2003, 222-225). Het verband tussen pandgrootte en rijkdom accepteert zij echter wel (Schoonhoven 2003, 222), evenals Wallace-Hadrill (Wallace-Hadrill 1994, 72). Jongman gebruikt het verband tussen rijkdom en vloeroppervlak in zijn berekeningen op basis van de documenten van Jucundus (Jongman 1988, 239-241).

Om de opmerkelijke verdeling van de grond juist waar te nemen moeten we de grondverdeling onder de panden uit beide periodes naast elkaar zetten, zonder allerlei typeindelingen. Mijn keuze voor een benadering van de gegevens als een grote dataset blijkt dan direct zijn vruchten af te werpen.

Tabel 5.1 maakt de situatie nog eens duidelijk door middel van enkele cijfers: in de primaire fase bezat de 'bovenste' 10% van de panden 33% (100%-67%) van de grond. In 79 n.Chr. was dat zelfs 41% (100%-59%) van de beschikbare grond geworden. Was de enige verandering dan dat

panden	grond, primaire fase	exact	grond, 79 n.Chr.	exact
10%	3,5%	9,76%/3,51%	0,5%	10%/0,55%
20%	7,5%	19,51%/7,43%	1,5%	20%/1,45%
30%	12%	29,27%/11,64%	3,5%	30%/3,44%
40%	17%	39,02%/16,61%	7%	40%/7,12%
50%	22%	48,78%/22,17%	12%	50%/12,09%
60%	30%	60,98%/30,30%	19%	60%/19,01%
70%	37%	68,29%/36,61%	28%	70%/28,03%
80%	51%	80,49%/50,89%	40%	80%/40,46%
90%	67%	90,24%/67,03%	59%	90%/58,73%
100%	100%	-	100%	-

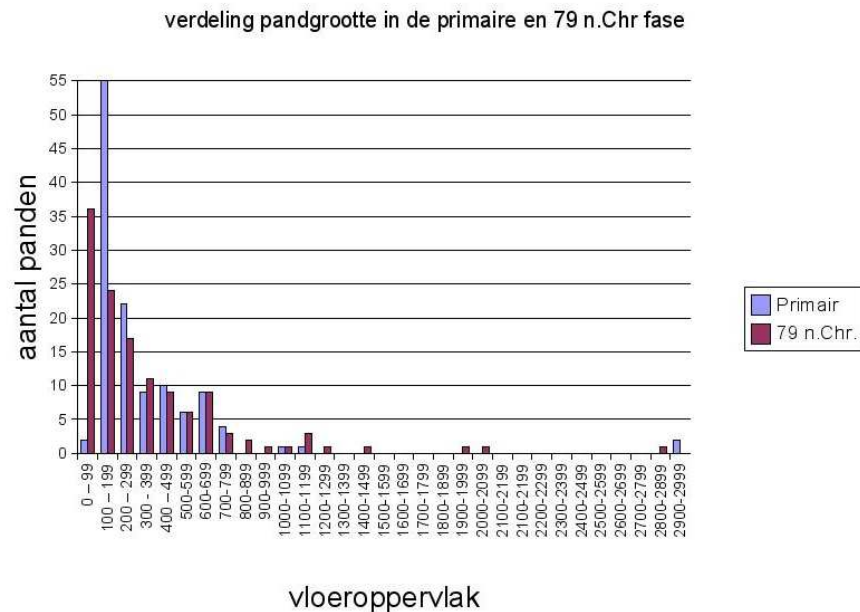
Tabel 5.1: Tabel van de verdeling van grondoppervlak in het Mercurio district.

de rijken rijker werden ten koste van ieder ander? De realisten onder u zullen niet direct achterover vallen van verbazing bij dit idee. Maar er is meer aan de hand.

Als we nogmaals naar de panden kijken, nu vanuit een iets ander standpunt, dienen de eerste tekenen zich aan dat we dit beeld moeten bijstellen. De contouren van het werkelijke proces worden duidelijk als we kijken naar figuur 5.2. Ik heb de panden daarin ingedeeld in groepen naar grootte¹¹. Wat opvalt is een opmerkelijke verschuiving gedurende ongeveer drie eeuwen en bovendien een uitzonderlijke start-situatie. De wijk begon met (op twee na) panden die allemaal meer dan 99m² groot waren¹²! Met 56 panden tussen de 100m² en 199m² (en de rest nog groter) kijken we naar een groep panden waar pas later echt kleine panden aan toe werden gevoegd.

¹¹Let op: de indeling van de groepen is onregelmatig. De groepen waarin geen enkel pand viel, heb ik weggelaten. Ik heb voor deze indeling gekozen om ons niet op te schepen met een tabel vol lege cellen.

¹²De panden die onder de 99m² zaten waren respectievelijk VI.2.P29 en VI.2.P7-8, beiden ongeveer 90,95 m² groot. Dat is moeilijk klein te noemen.

Figuur 5.2: Verdeling van panden in de primaire fase en 79 na Christus.

De overdaad aan grote panden (lees: rijke eigenaren) is verbluffend, zeker voor de beginfase. Waar waren de minder bedeelden in die tijd? We kunnen alleen maar gokken. Schoonhoven haalt Paul Zanker aan, die denkt dat ze in houten panden woonden die niet meer te traceren zijn (Schoonhoven 1999, 244, voetnoot 111). Wallace-Hadrill suggereert dat we de Romeinse panden moeten zien als *house-fulls*, waarin niet alleen de familie van de eigenaar, maar ook zijn slaven, afhankelijk en huurders woonden (Wallace-Hadrill 1994, 91-117). Dat is wat mij betreft de betere verklaring, omdat het is gebaseerd op wat we weten van de sociale opbouw van de samenleving, niet op ontbrekend bewijs. Voorlopig zit er niets anders op dan accepteren dat we de minder bedeelden in de beginfase simpelweg niet kunnen zien.

Dat de minder bedeelden niet deelnamen aan de nieuwbouw in de wijk, is niet helemaal verwonderlijk. De grond was gewild en moest met eigen geld worden gekocht, panden werden in eigen beheer gebouwd en er waren duidelijk nauwelijks grenzen aan wat de rijkere mochten kopen en bouwen¹³. Van sociale woningbouw had men nog nooit gehoord. De armen die niet onder de vleugels van een rijkere pandeigenaar terecht konden, hadden – in ieder geval in het Mercurio district – duidelijk

¹³De enige grens was blijkbaar de *insula* grens.

Grondoppervlak in vierkante meters	primaire fase	79 n.Chr.
0-99	2	36
100-199	55	24
200-299	22	17
300-399	9	11
400-499	10	9
500-599	6	6
600-699	9	9
700-799	4	3
800-899	0	2
900-999	0	1
1000-1099	1	1
1100-1199	1	3
1200-1299	0	1
1400-1499	0	1
1900-1999	0	1
2000-2099	0	1
2800-2899	0	1
2900-2999	2	0

Tabel 5.2: De exacte getallen bij figuur 5.2.

pech. Maar niets is voor eeuwig en ook deze situatie veranderde in de loop van de eeuwen.

5.3 Verschuivingen.

Tabel 5.2 vat de verschuiving mooi samen. Waar de wijk begon met 2 panden onder de 99m², waren er driehonderd jaar later 36. Eigenlijk mogen we gewoon zeggen dat er een hele nieuwe groep panden bij kwam, want echt kleine pandjes (ik herhaal het nog maar eens) – het kleinste pand in 79 n.Chr. was 12,19 m² – bestonden in de primaire fase niet.

We hebben net gezien dat de onderste 10% van de panden er behoorlijk op achteruit was gegaan in de loop van ongeveer 300 jaar. Daar staat tegenover dat er binnen deze 10% een hele nieuwe groep panden ontstond. De groep die zo veelbelovend begon, met panden tussen de 100m² en 199m², werd gehalveerd. Ging hun ruimte naar de kleinere panden, of naar de grote jongens?

Deze informatie kon ik met geen mogelijkheid uit de cijfers te wringen. De enige optie was de kaarten en Schoonhovens gedetailleerde studie er bij pakken en kijken wat er nou feitelijk gebeurd. Ik heb er daarbij

voor gekozen niet alle panden te bekijken, maar mij enkel op de groep te richten die het meest veranderde: de panden tussen de 100m² tot en met 199m². U vind de gedetailleerde analyse in bijlage B. Er zijn twee redenen waarom ik het verantwoord acht mij tot deze groep te beperken.

De eerste reden is vrij banaal en waarschijnlijk herkenbaar voor elke onderzoeker: Een gedetailleerde studie van alle panden paste niet binnen de tijd die ik voor dit onderzoek had. De tweede reden is dat gezien deze beperking we onze aandacht het beste kunnen richten waar het de meeste zoden aan de dijk zet. Volgens mij zijn de panden in de 100m² t/m 199m² het meest interessant om te bekijken. Ze vormden als het ware de verbinding tussen de kleinere panden en de echt grote jongens. Dat er op dat scharnierpunt veel gebeurd is duidelijk te zien in tabel 5.2. Als we de bewegingen binnen deze groep snappen, kunnen we misschien verklaren waarom en in welke richting verschuivingen plaats vonden.

Wat vertelt deze groep ons over de veranderingen gedurende ongeveer 300 jaar? Ik had verwacht in deze groep veel panden tegen te komen die 'gevallen' waren. Panden die uiteen waren gevallen in kleinere panden, of anders waren gereduceerd tot de kleinste soort ($\leq 99\text{m}^2$), omdat hun eigenaren delen waren kwijtgeraakt aan grotere burens. Het meest aannemelijk leek mij dat door de ondergang van sommige families ruimte was ontstaan voor de 34 nieuwe kleinste panden (zie figuur 5.2).

Opmerkelijk genoeg kwam een dergelijke verval van een pand, waardoor een kleiner pand ontstond, in de hele 100m² t/m 199m² groep welgeteld twee keer voor (VI.11.P1-2/ VI.2.p27). Het eerste pand is een groot deel van de ruimte kwijtgeraakt aan een buurpand. Of op de resterende vierkante meters de teloor gegane oude familie woonde, of een nieuwe familie, zullen we nooit weten. Het tweede pand is in alle redelijkheid niet goed te analyseren, omdat we de oorspronkelijke context kwijt zijn (Bijlage B). Wat we wel weten, en wat ook veel interessanter is, is dat het in de hele wijk ontbreekt aan versplinterde panden. Dat betekent dat de panden die uit deze groep verdwenen (32 stuks, zie tabel 5.2) zelf gegroeid waren of volledig opgegaan in buurpanden, die op hun beurt daarmee boven de 199m² waren uitgegroeid. Overigens vonden binnen de groep ook minder radicale verschuivingen plaats: sommige panden slonken iets, anderen werden iets groter. Dit maakt nog eens extra duidelijk hoe hard er om elke meter gevochten werd.

Het beeld dat naar voren komt is er een van keiharde concurrentie om de grond: alle grote panden in de wijk moesten knokken om te blijven

bestaan. Er bestond een soort zwart gat aan de onderkant, waar hele panden (en bijbehorende families) in verdwenen. Onder een bepaalde grens doken de eigenaars onder onze radar¹⁴. Sommige panden kwamen op, anderen verdwenen, kortom, we zien een wijk vol dynamiek. Op dit moment vraagt u zich misschien af of ik de 36 echt kleine panden in 79 n.Chr. helemaal ben vergeten. Welke plaats namen zij in in deze concurrentieslag?

Wat bij die vraag van belang is, is waar hun eigenaren de ruimte vandaan haalden om een zelfstandige – zelfstandig betekent hier dat het pand een eigen ingang had – woonruimte te genieten. Als we een blik op de *insulae* van de Mercurio *insulae* werpen (bijlage A), wordt duidelijk waar die grond vandaan kwam. Alle kleine, “zelfstandige”¹⁵ panden waren satellieten van de grotere panden.

Dit patroon is regelmatig (er is maar één uitzondering, VI.8.11¹⁶). Het bestaan van de kleinere panden (en zelfstandige ‘kleine luiden’) is in deze wijk onlosmakelijk verbonden met de “bovenste” klassen. Zelfstandigheid voor kleinste pandeigenaren betekende in deze wijk, voor zover ik het nu kan overzien, niets meer dan dat ze van de grote bazen de ruimte kregen om ‘op zichzelf te staan’. Het antwoord op de vraag welke rol deze groep mensen had in de concurrentieslag is volgens mij dan ook een simpel: geen. Hun rol en ruimte werd bepaald door de welwillendheid van de grote pandeigenaren.

Dit hoofdstuk draaide om het waarnemen van veranderingen. Veranderingen waren er genoeg in het Mercurio district. Sommige panden werden groter, anderen kleiner en sommige verdwenen van de aardbodem of onder de vleugels van grote jongens. Gezien het formaat van de grote panden en satellietstatus van de kleine van de panden was de wijk volledig in handen van de rijken en de nog rijkere. Wat was er met deze mensen aan de hand dat zoveel dynamiek veroorzaakte? En waarom deden ze allemaal mee aan dit pandje veroveren?

¹⁴Ondanks het bestaan van de twee bovengenoemde panden die het wel is gelukt zichtbaar te blijven, twijfel aan er aan dat we deze panden als zelfstandig mogen betitelen. Het zijn namelijk satellieten geworden, zoals ik zo meteen uiteen zal zetten.

¹⁵We weten eigenlijk bijna niets over wie de uiteindelijke eigenaar was van al die kleine pandjes en dus ook niets over de (on)afhankelijke status van de inwoners. Het enige geval waarin we meer weten is *insula* VI.6. Dat hele *insula* was van ene Arius Pollio, maar in handen van Cnaeus Alleius Nigidius Maius. Enkele *tabernae* met *pergulae* (houten vlonders bovenin de winkel waar geleefd werd of die ook wel als opslagruimte konden dienen) en een klein pand waren te huur. Dat suggereert op zijn minst een financiële afhankelijkheid van de groot-pand-bezitters.

¹⁶Helaas zit VI.8.11 ook nog eens in een deel van het *insula* dat in de Romeinse tijd praktisch totaal is verbouwd. Over oorspronkelijke relaties tussen dit pand en de omliggende panden valt weinig meer te zeggen (Schoonhoven 2003, 143-157, vooral 143-144).

In mijn introductie stelde ik dat panden uiterst complexe artefacten zijn en waren. Daarvan heeft u in het voorgaande al mogen proeven. In de volgende hoofdstukken komen alle lijnen die ik in mijn betoog uit heb gezet bijeen. We zullen zien dat de panden door hun inrichting, gebruik en de in dit hoofdstuk geschetste uitbreiding en afbraak, verhalen van het spel dat door hun inwoners werd gespeeld. Gaandeweg zal ik daarbij proberen duidelijk te maken dat waar we naar zitten te kijken de luxe panden zijn van de mysterieuze ‘nieuwkomers’ in de politiek elite: de ‘gewone’ elite.

Ik ga nu verder met een omschrijving van de band tussen families en panden en de invloed van het klassieke demografische patroon op beiden. Daarna richt ik mij op de nieuwelingen in de politiek en wat van hen verwacht werd, om hen te kunnen vergelijken met al die (grote) pandeigenaars in het Mercurio district.

Hoofdstuk 6

Families.

EVERY NIGHT AND EVERY MORN / SOME TO MISERY ARE BORN.
EVERY MORN AND EVERY NIGHT / SOME ARE BORN TO SWEET DELIGHT.

(WILLIAM BLAKE – AUGURIES OF INNOCENCE)

De¹ panden in het Mercurio district waren, satellieten daargelaten, allemaal groot. Bovendien waren ze bijna allemaal in beweging. Sommige werden groter, anderen werden kleiner of werden in de loop der eeuwen met huid en haar verslonden. Het was een heftige strijd. Naar de spelregels van dit getrek en geduw gaan we zo meteen kijken. De vraag is wat we uit de veranderingen kunnen concluderen over panden, de families die er in woonden en de elite van Pompeii. Daarvoor moeten we het spel dat gespeeld werd tot in de finesses doorgronden.

6.1 Erfenissen.

De motor achter alle veranderingen die de panden in het Mercurio district ondergingen, was het demografisch regime. Wat we zien, zijn de gevolgen daarvan: aan de ene kant het uitsterven van families of het versplinteren van hun rijkdom en aan de andere kant het voortbestaan of omhoogkomen van families. Uitsterven was makkelijk, dus laten we daar mee beginnen.

¹Ik wil op dit punt Dr. Tacoma nogmaals mijn dank betuigen voor het na mijn verzoek snel toesturen van zijn boek (Tacoma 2003). Dit hoofdstuk, de sluitsteen van mijn theorie, heeft in vele stilgeboren incarnaties bestaan. Uiteindelijk was het het werk van Tacoma, waarin ik veel te laat begon te lezen, dat mij de weg wees. Ondanks dat zijn werk over heel andere bronnen, een andere tijdperiode, een ander deel van het Romeinse rijk en misschien zelfs wel een grotendeels andere cultuur gaat, maakte zijn invalshoek mij duidelijk waar ik mee zat te worstelen en waarom. Waar overeenkomsten bestaan tussen zijn en mijn werk die op zijn boek zijn gebaseerd, heb ik dat natuurlijk naar eer en geweten met literatuurverwijzingen gedocumenteerd.

Laurens Ernst Tacoma, op wiens werk *FRAGILE HIERARCHIES. THE URBAN ELITES OF THIRD CENTURY EGYPT* (Tacoma 2003) veel van wat nu volgt is gebaseerd, heeft door de aard van zijn bronnen (Egyptische papyri, dat wil zeggen geschreven documenten) een probleem met het bewijzen van het uitsterven van families (Tacoma 2003, 218). Immers, is het verdwijnen van families uit de bronnen te wijden aan uitsterven, of aan het ontbreken van documenten²?

Wat dat betreft verkeren wij in een luxe situatie. We kunnen vrij nauwkeurig traceren hoe panden van de aardbodem verdwenen of werden geassimileerd door anderen. En dus hoe families verdwenen. Dat ik pand gelijk durf te stellen aan familie, is vanwege de band die in de Romeinse cultuur bestond tussen de *domus*, het pand waarin de familie woonde, en families³. De hier volgende analyse is rechtstreeks afgekeken van Saller (Saller 1994, 80-101, vooral 88 en verder) en Jongman (Jongman 1988, 240-241), die zich weer baseert op een eerdere analyse van Saller (Saller 1984).

6.1.1 *Domus*

De Romeinen duiden hun huis aan met *domus*. Het hebben van een eigen pand om in te wonen was niet alleen van essentieel belang voor de bovenlaag van de samenleving, maar voor iedereen — het pand was de belichaming van rijkdom en status (of het gebrek daaraan) van de familie in kwestie⁴. Rijkdom was zonder twijfel een voorwaarde voor sociaal aanzien⁵, maar het hebben van een *domus* was nog belangrijker.

Saller haalt Plinius de Oudere aan waar die spreekt over het verband tussen familie en *domus* (Saller 1994, 90). Plinius noemt de *imagines*, de vooroudermaskers. Ze werden getoond in de ontvangsthal van het pand waarin de respectabele (of minder respectabele) familie woonde. Dat deze maskers van groot belang waren, blijkt uit een wet van 76

²Keith Hopkins kampt met hetzelfde probleem (Hopkins 1983, 40).

³De Romeinen zijn hier natuurlijk niet uniek in. Zo hebben wij in het Nederlands de vaste verbinding “huis en haard”, waarmee we gezin bedoelen.

⁴Het mooie voorbeeld hierbij is dat van een arme boer die opklom tot locale aristocraat. De transformatie die hij doormaakt omschrijft hij niet als “from rags to riches”, maar als zijn verandering van een man zonder *domus* naar een man met een enorme *domus*, waaraan niets ontbrak (Saller 1994, 88-89). Het alternatief was wonen in iemands anders *domus*, of in een satellietwoning (zie hoofdstuk 5).

⁵De beste analyse van het verband tussen sociaal aanzien en rijkdom blijft de statistische benadering van Jongman, (Jongman 1988, 238-241, 253). Het ontbreken van een correlatie tussen beide betekent niet, zoals Jongman zelf ook benadrukt, dat rijkdom geen invloed had op prestige, maar enkel dat het een noodzakelijke, niet een voldoende, voorwaarde voor prestige was (Jongman 1988, 257).

v.Chr., waarbij de straf inhield dat een familie niet meer met *imagines* mocht pronken⁶.

In de archiefruimtes – die natuurlijk enkel aanwezig waren in de grotere panden – werden aantekeningen bijgehouden van de familieprestaties (mits die er waren). Trofeeën van oorlogen werden aan de buitenkant van de panden bevestigd. Kortom, mocht er nog twijfel bestaan over de centrale functie van de *domus* in de projectie van status en familie, dan neemt Saller die bij monde van Plinius grotendeels weg.

Maar er is meer. Het is een extreem voorbeeld dat door Saller wordt aangehaald, maar extremen maken soms goed duidelijk wat ‘normaal’ was (Saller 1994, 93). Ten tijde van de Romeinse Republiek werden aristocraten die verdacht werden aan te sturen op tirannie geëxecuteerd. Maar dat was niet genoeg. Hun *domus* werd daarnaast met de grond gelijk gemaakt: “The destruction of the domus constituted a symbolic destruction of the offender and his family root and branch” (Saller 1994, 93). *Domus* had nog meer betekenissen, maar voor ons is nu vooral van belang vast te stellen dat er een onlosmakelijke band bestond tussen familie en het pand waarin zij woonden.

Gezien het belang van het hebben van een *domus* voor de familie, mogen we het verdwijnen van een pand volgens mij interpreteren als het verdwijnen van een familie⁷. Zelfs als de familie van het verdwenen pand in kwestie verhuist naar een groter pand. Het werkt ongeveer als bij een stoelendans: als er een pand verdwijnt, valt er bij de volgende ronde onvermijdelijk een familie af. Na dit korte intermezzo over het belang van de *domus*, keren we weer terug naar waar we mee bezig waren: uitsterven.

Er zijn twee redenen te bedenken waarom een familie met *domus* en al van de kaart verdwijnt. De eerste was uitsterven. Zoals Tacoma het vrolijk stelt (Tacoma 2003, 169): “The capacity of members of the elite to die young should [...] not be underestimated.” Hopkins heeft in een inmiddels klassieke studie aangetoond dat dit zelfs voor de almachtige en stinkend rijke Romeinse senatoriale elite een aanzienlijk probleem was (Hopkins 1983, hoofdstuk 3).

⁶Het gaat hier om de Lex Calpurnia de ambitu van 67 v.Chr (Saller 1994, 91).

⁷Anders is het bij een ‘commercieel’ pand. Ik heb geen aanwijzing gevonden dat de elite economische activiteiten in hun pand zouden schuwen (zie ook Wallace-Hadrill (Wallace-Hadrill 1994, 118-142)), maar wonen in een pand als VI.8.20,21,2, vol bakken met urine, is niet aannemelijk. Dat wil zeggen, niet voor vrije mensen. De exacte positie van dergelijke panden in het opkomst- en ondergang-proces is interessant, maar vraagt om een pand-na-pand onderzoek. Daarom zal ik dit pad hier niet verder verkennen.

In direct verband met uitsterven staat het verbrokkelen van rijkdom⁸. Ironisch genoeg was het juist het (te) succesvol voorkomen van uitsterven, dat problemen veroorzaakte. Het probleem was dat een te groot aantal erfgenamen een verwoestende, of op zijn minst negatieve, invloed kon hebben op het de rijkdom van de familie (Tacoma 2003, 191-216). De families hadden het vervelende dilemma dat een erfgenaam ondanks dit nadeel onmisbaar was.

Dat zit hem in het belang van landbouwgrond. Landbouwgrond, de enige echt stabiele bron van inkomsten (zie paragraaf 3.2), is namelijk eindig. Op een gegeven moment is alle (goede) grond op (Jongman 1988, 85-91). Dan wordt overerven belangrijk voor de herverdeling van rijkdom (Tacoma 2003, Deel 2 hfst. 3, 191-193.)⁹.

Maar tegelijk stierven kinderen als vliegen¹⁰. Kinderen stierven zo hard, snel en vaak dat ze nauwelijks herdacht werden¹¹. Ze werden dan ook nauwelijks geregistreerd tijdens volkstellingen (Tacoma 2003, 163). Waarom zou je een leven registreren voordat het enigszins zeker was?

Om te voorkomen dat je kinderloos stierf, moest er tegen de kindersterfte op worden gebaard. Maar als kinderen bij toeval wel allemaal of bijna allemaal in leven bleven, dan schoot deze tactiek zijn doel faliekant voorbij: de familie had dan wel voldoende erfgenamen, maar te weinig erfenis. De Romeinen waren namelijk niet gewoon om de erfenis aan één kind (bijvoorbeeld de oudste zoon) toe te kennen.

Het Romeinse erfrecht (inzake testamenten) en het Romeinse gewoonterecht (voor als er geen testament was) draaide om een vrij gelijke verdeling van de erfenis over alle kinderen inclusief dochters, ondanks

⁸Voor mijn argument omtrent het belang van erfenissen, ben ik voornamelijk uitgegaan van het werk van Tacoma (Tacoma 2003). Eventuele fouten in de redenering moet u zoeken in mijn interpretatie van zijn werk.

⁹Dit is een universeel verschijnsel, dat ook vandaag de dag nog her en der een grote rol speelt. Het Hutu-Tutsi conflict kan onder andere herleidt worden tot versplintering van landbouwgrond door overerving en het gebrek aan andere dan testamentaire toegangen tot de grond. Als de landhonger te groot wordt, rest moord.

¹⁰Ik richt mij hier op kinderen als erfgenamen, maar bij gebrek aan kinderen was er natuurlijk een heel scala aan andere gegadigden voor een stukje van de buit. Van gierige ooms (Tacoma 2003, 192) tot vrijgelatenen (Saller 1994, 169-170). Het verschil is dat kinderen min of meer automatisch een gelijk deel kregen. Als er geen kinderen waren, was er – voor zover ik heb begrepen – geen sprake van automatische *gelijkmatige* verdeling over erfgenamen, waardoor in plaats van versplintering eerder sprake was van (pogingen tot) behoud. Zie ook Sallers bespreking van “perpetual entail” (levenslang onvervreemdbaar bezit) (Saller 1994, 168-170). Pikant detail: Saller noemt vijf testamenten (exacter: *fideicommissum*) waarin geëist wordt dat goederen *in familia* blijven. Daaronder bevinden zich twee documenten, waaronder de enige met een echte poging tot eindeloze geldigheid, waarbij het draaide om panden in plaats van landgoederen (Saller 1994, 170).

¹¹Door deze en andere “herdenkingsvoorkeuren”, zijn bijvoorbeeld grafstenen uitermate ongeschikt voor het doen van demografisch onderzoek. Op de grafsteen die boven dergelijk onderzoek prijkt, staat als u goed kijkt: “killed by (Hopkins 1983)”.

dat dit wettelijk niet noodzakelijk was¹². Vanuit het oogpunt van continuering van de status en rijkdom van de familie was dit misschien niet slim, maar zoals Saller ons terecht vermaand (Saller 1994, 163):

It is easier for historians today to think of strategies abstractly in terms of generations of descendants than it was for the realistic Roman who first had to plan for the more immediate contingencies of high mortality and shifting family bonds among his immediate beneficiaries. There is no evidence that the Romans ever tried to develop a system of perpetual entail to maintain an indefinite line of male successors on an undivided estate – perhaps because they were too realistic about the difficulties presented by high mortality to such a system.

Het opsplitsen van rijkdom en het afnemen of zelfs het uit elkaar vallen van de zo belangrijke *domus* als gevolg van erfrecht en -gewoonte, waren ook voor de inwoners van het Mercurio district onvermijdelijke bijverschijnselen van dood en geboorte. En zoals u al weet was vooral de onberekenbaarheid het probleem (paragraaf 3.1). Maar even genoeg over deze ellende. De een zijn dood is de ander zijn pand en ook dit drama kende zijn helden.

Een verklaring is nodig voor al diegenen die het in meer of minder mate voor de wind ging¹³. Daarbij is het belangrijk dat, ondanks veel geharrewar (Saller 1994, 168-178), de kinderen konden erven via de vader en de moeder. Tacoma presenteert een model dat laat zien wat er kan gebeuren als er maar één erfgenaam is (Tacoma 2003, 196-200, 215).

Het is een tot in het extreme gesimplificeerd model dat we zien in figuur 6.1: een man en een vrouw hebben allebei 2 stukken grond. Het enig kind erft dan 4 stukken grond. Als hij of zij ook nog trouwt met een ander enig kind (die ook vier stukken grond heeft geërfd), hebben ze samen al acht stukken grond. Als ze dat doorgeven aan hun enig kind, die ook weer trouwt met een enig kind met dezelfde achtergrond, zijn er in 3 generaties 16 stukken grond in handen van 1 persoon gekomen.

¹²De exacte details van het Romeinse erfrecht en bruidsschatten (die ik hier niet behandel) zijn complex. Voor een uitgebreide bespreking en bibliografische verwijzingen verwijs ik u door naar Saller (Saller 1994, hoofdstuk 7).

¹³Ik zal diegenen wiens pand simpelweg bleef bestaan hier niet bespreken. Hun gedrag, keuzes en succes lag ergens op de lijn tussen die families die verdwenen en de families die ik zo meteen ga bespreken. Voor een stabiel *model* van overerving, zie Tacoma's model met twee kinderen (Tacoma 2003, 215). Hoewel de hoeveelheid overgeërfd land niet afneemt, raakt het wel steeds meer versplinterd. Over de implicaties hiervan voor het pandbezit kan ik op dit moment niets zinnigs zeggen.

Nogmaals, dit model heeft niets met de werkelijkheid te maken, maar schetst een mogelijkheid tot verrijking.

$$\begin{array}{ccccccc}
 \underbrace{2+2}_{4} & + & \underbrace{2+2}_{4} & & \underbrace{2+2}_{4} & + & \underbrace{2+2}_{4} \\
 \underbrace{\hspace{1.5cm}}_{8} & & + & & \underbrace{\hspace{1.5cm}}_{8} & & \\
 \underbrace{\hspace{4cm}}_{16} & & & & & &
 \end{array}$$

Figuur 6.1: Tacoma's model van een groeiende erfenis.

In de wijk zijn duidelijk sporen van een heel scala aan demografische invloeden te zien, waarvan ik hierboven slechts drie uitwassen heb besproken. Wat dat betreft verhalen de panden in het Mercurio district over het probleem – de dood – en de oplossingen: kinderen baren, testamenten opmaken en Vrouwe Fortuna smeken je niet te laten vallen als een baksteen. Eén maar: gezien het formaat van de panden zitten we wel naar een vrij hoge laag van de bevolking te kijken.

En daarmee zijn we dan, na vele omzwervingen, aangekomen bij het punt dat ik aanstipte in paragraaf 4.1. Wie waren de inwoners van dit soort panden? En bovenal, waarom zouden we ze niet (bijna) allemaal tot de elite mogen rekenen. Zou deze grote groep rijken zich werkelijk leidende posities in de samenleving hebben laten ontzeggen? Of waren zij de groep mensen waaruit de politieke elite werd aangevuld? En zo ja, hoe relevant was dan het verschil tussen deze mensen en 'de elite' zoals we die tegenkomen bij Finley et cetera? Om een antwoord op die vragen te vinden, moeten we eerst de opbouw van de politieke elite en de vereisten voor een politieke carrière onder de loep nemen. Dat kan ons een beetje een gevoel geven voor de maat waarnaar we de pandeigenaren moeten meten.

Hoofdstuk 7

Politieke elite

Laat ik duidelijk zijn: er is geen twijfel mogelijk dat lid worden van de stadsraad de hoogste eer was die iemand in Pompeii kon behalen¹. De hoeveelheid macht die bij een politiek ambt hoorde was aanzienlijk, maar bovenal leverde het levenslange status op: door het vervullen van een politiek ambt werd je lid van de stadsraad van hoogst waarschijnlijk 100 man (Jongman 1988, 317, 320), de *ordo decurionum*. En dat was je voor het leven (Jongman 1988, 275). De hoge status, de formele definitie en de levenslange geldigheid zijn enkele redenen waarom de politieke elite zoveel aandacht heeft gekregen. Maar het beeld dat bij oud-historici leeft van de politieke elite, is naar mijn mening vertekend. De oorzaak hiervan is volgens mij tweeledig: ten eerste wordt de immense impact van veranderingen als gevolg van de dood op sociale structuren – en ook formele juridisch-politieke structuren als een politieke elite zijn sociale structuren – nog steeds niet goed ingeschat.

Als gevolg daarvan heeft de politieke elite in het debat tegen de veranderingsthese een centrale rol gekregen. Daardoor is de tijdelijkheid van een politieke positie en het belang en de oorsprong van de 'nieuwkomers' uit zicht geraakt.

¹Overigens was de hiërarchische inslag van de mens ook hier weer van belang. Er was een hele ladder van politieke ambten, van hoog naar laag: *quinquennalis*, *duovir*, *aedilis*. *Augustalis* en *minister* waren ook ambten, maar geen politieke, en bovendien voorbehouden aan vrijgelatenen. Een *quinquennalis* die lid was van het *ordo decurionum* zal ongetwijfeld hoger aanzien hebben gehad dan een *aedilis*.

7.1 Ordo decurionum

We weten niet genoeg over de *ordo decurionum* in Pompeii, terwijl die groep ons veel kan vertellen over wie wanneer tot de politieke elite behoorde. Daarom werkt Jongman (Jongman 1988, 245, 317 en verder) met de *ordo* van Canusium, waarvan we wèl veel weten. Voor alle details, berekeningen, methodologische problemen en de verdediging van de inwisselbaarheid van de stadsraden van beide steden, verwijs ik u naar zijn werk. Het moge duidelijk zijn dat ik Jongmans verdediging van de bruikbaarheid van de gegevens uit Canusium onderschrijf.

De *ordo* van Canusium werd continue uitgedund. Er waren maar enkele politieke posities per jaar, waardoor de instroom van vers bloed via de politieke ambten niet groot was (Jongman 1988, 318). In ieder geval niet groot genoeg om de opengevallen plekken op te vullen.

Om toch 100 leden te houden, moesten er ook andere mensen worden toegevoegd, de zogeheten *pedani*². Deze mensen waren, voor zover we kunnen zien aan hun namen, geen familie van zittende leden van de stadsraad (Jongman 1988, 326-329). Het waren dus zogeheten *novi homines*, nieuwelingen. In het geval van Canusium waren 32 van de 100 leden van de *ordo decurionum pedani* (Jongman 1988, 318).

Daaruit mogen we de conclusie trekken dat lidmaatschap van de politieke elite, en zelfs van het *ordo decurionum*, verre van permanent was. Het was permanent, zoals zowel de Romeinse bronnen als de historici alsmar benadrukken, in de zin dat men lid was voor het leven.

Een positie was zelfs min of meer erfelijk, omdat zonen een goede kans maakten ook toe te treden. Deze zonen mochten aanwezig zijn bij besradslagingen (maar niet mee doen) en daarbij de toga met purperen zoom dragen totdat ze zeventien werden (vanwege dit laatste werden ze *praetextati* genoemd). Dit alles suggereert continuïteit.

De dood maakte het grootste deel van deze permanentie echter weer ongedaan. De grote behoefte aan *pedani* bewijst dit. De *pedani* stonden voor vernieuwing, de *praetextati* voor continuïteit³. Er waren 32 *pedani*, 25 *praetextati*. En dat voor een zo belangrijk orgaan, waarbinnen overerving van de positie van papa zo voor de hand lag. De

²De positie van ambteloos lid van een stadsraad heet elders "pedarius/pedarii". Zo staan deze mensen ook in het woordenboek Latijn. *Pedani* ben ik verder nergens tegengekomen.

³Ook dit heeft Jongman uitgezocht aan de hand van de van de leden van de raad (Jongman 1988, 326-329). De *pedani* hadden veel meer Griekse namen, zoals ik al besprak, maar ze misten vaak (60%) nog eens de familienamen van voormalig magistraten. Dit in tegenstelling tot de *praetextati*, waarvan slecht 25% **niet** de naam van een voormalig magistraat droeg.

vernieuwing won het duidelijk. Dat het politieke orgaan niet afstierf, kwam dus door de stroom nieuwkomers.

Hopkins heeft in zijn *Death and Renewal* al laten zien dat nieuwkomers⁴ een belangrijke rol speelden. Sterker nog, hij komt tot de conclusie (Hopkins 1983, 60): “[...] they [zijn statistische uitkomsten] indicate that consulars and praetorians did not come from stable, segregated strata of noble and non-noble families. They were interwoven.” Dit komt nauw overeen met wat ik hier voor de leidende families in Pompeii wil laten zien. De grote vraag is natuurlijk: kunnen wij ook zien waar deze mensen woonden?

7.2 Van besproken gedrag.

De verdeling en grootte van panden vertellen ons over de opbouw en veranderingen van de bevolking. Als we nog dichter op de huid van deze mensen willen komen, zullen we de panden in moeten. De inrichting kan ons duidelijk maken waarmee deze mensen zich bezig hielden.

Dat is belangrijk, omdat ik een bepaald gedrag wil vaststellen. Het gaat daarbij om gedrag dat een familie over meerdere generaties moest vertonen om mogelijk in aanmerking te komen voor een positie in de politieke elite. Wederom zullen we flink moeten rond porren in de bronnen om informatie los te krijgen. Deze ronde zullen we ietwat conventionele bronnen gebruiken – verkiezingsposters, de hiervoor besproken lijst van ambtenaren, antieke literatuur – en de panden wat ‘traditioneler’ benaderen.

Jongman geeft de drie belangrijkste vereisten om te mogen toetreden tot de elite, waarmee hij *politieke* elite bedoelt (Jongman 1988, 260). De eerste is dat een persoon vrijgeboren moest zijn. Dat was een probleem voor de toetreding van vrijgelatenen, maar niet voor hun kinderen.

Voor de zoon van een vrijgelatene (om toe te mogen treden tot de stadsraad moest je natuurlijk man zijn) was de status van vrijgeborene bijna automatisch beschikbaar (Jongman 1988, 260-261, voetnoot 1). Het enige dat nodig was, was wat geduld, maar dat gold voor iedereen⁵.

⁴Hopkins en Graham Burton, die aan de statistische hoofdstukken van *Death & Renewal* heeft meegewerkt, definiëren voor de Romeinse senaat als nieuwkomers zowel ‘echte’ nieuwkomers zonder senatoriale voorouders als mannen met een senatoriale voorouder van eeuwen her (Hopkins 1983, 50). Eigenlijk hebben ze het dus meer over non-senatoriale en senatoriale families dan over een de nieuwkomer als individu.

⁵Tacoma voegt daar het interessante punt aan toe dat vrijgelatenen in de discussie misschien wel helemaal niet belangrijk zijn (Tacoma 2003, 238-241). Doordat vrijlating pas laat plaats vond, was de kans om kinderen te krijgen die vrijgeboren waren vrij klein. Overigens gaat het hierbij om de vrijgelaten status van de moeder. Aan de andere kant

Omdat we het hier hebben over wat er van *families* werd verwacht, komen de nakomelingen van vrijgelatenen op de grote hoop: iedereen had immers hetzelfde probleem.

Voor vrijgeborenen waren er nog maar twee vereisten van belang: de kandidaat moest rijk zijn, en zijn familie moest “de ethiek van het ambthouderschap delen” (Jongman 1988, 260). In de panden van het Mercurio district kunnen we terugvinden of er veel families aan beide vereisten voldeden.

Over de hoeveelheid rijkdom die aanwezig was in het Mercurio district hoef ik het niet meer te hebben, maar wel over de relatie tussen geld en ambthoudersethiek. Het was een recht toe recht aan verband: de politicus werd geacht geld te investeren in de gemeenschap.

De ethiek die werd verwacht was er een van vrijgevigheid, niet alleen van de (toekomstig) ambthouder zelf, maar ook als familietraditie (Jongman 1988, 261). Wat betreft het financiële element in een politieke carrière is Moses Finley het duidelijkst (Finley 1983, 38-39):

“the aediles, and for some purposes the praetors, were personally responsible for the burgeoning cost [of numerous public religious festivals]. [...] There were other ‘circuses’ that enabled a larger sector of the élite to offer community patronage. It is sufficient to mention gladiatorial games [...].

Van de mensen die een politiek ambt wilden vervullen werd verwacht dat ze a) genoeg geld hadden en b) zich gedroegen als volwaardige leden van de samenleving qua investeringen in de gemeenschap. Het is waarschijnlijk dat van nieuwkomers die zonder politieke carrière de stadsraad binnen kwamen – wat we hier voor het gemak maar even *pedani* zullen blijven noemen – hetzelfde of meer werd verwacht. Maar was met geld smijten het enige dat nodig was?

De ‘verkiezingsposters’ in Pompeii kunnen ons daarop een antwoord geven. Ze hebben een opvallende inhoud. Er wordt namelijk niet of nauwelijks gerept over praktische zaken die wij tot de gewone verkiezingsonderwerpen zouden rekenen⁶. De teksten gaan zelfs niet over

staat de hoeveelheid *pedani* in de *ordo* van Canusium met een Grieks *cognomina* (een redelijk betrouwbaar teken van slavenafkomst (Jongman 1988, 241 ff.)) die Jongman vaststelt (Jongman 1988, 326-327). Of de ‘32’ in zijn grafiek 32 procent van het totaal aantal Griekse *cognomina* is, of een totaal van 32 (de hele groep *pedani* dus), kon ik niet achterhalen.

⁶Jongman noemt een uitzondering (Jongman 1988, 285): van een *aedile*-kandidaat wordt gezegd dat hij “goed brood verschaft/bakt” (*panem bonum fert*). Dit is misschien een praktisch verkiezingsonderwerp omdat de *aedile* de prijs en kwaliteit van brood etc. moest bewaken (Jongmans argument).

“zus en zo, die ons een fantastische gladiatorshow gaf”, of andere financiële vrijgevigheid.

In plaats daarvan haken de posters in op patronage, een sociaal systeem dat ik zo meteen zal uitleggen. Laten we eerst eens kijken naar Jongmans conclusie (Jongman 1988, 288):

The various words used to expres the qualities of the candidate all refer to the traditional aristocratic ideal of office-holding, and in that sense the electoral propaganda reminds us of the language of personal patronage relations as analysed by Saller: ‘the Romans continued to think of the ideal qualities of the good official as those of the aristocratic gentleman (Saller 1982, 96).’

Dat niet alleen, de formulering getuigde vaak ook van persoonlijke banden tussen supporter(s) en de kandidaat. Een regelmatig gebruikte formulering was “ik, die en die, vraag u zus en zo *aedile* te maken” (Jongman 1988, 288). Zo werd L. Popidius L.f. Ampliatus bij dit eerste stapje op de politieke ladder gesteund door Montanus *cliens*⁷ (Jongman 1988, 288). Niet alleen werden de woorden van patronage gebruikt, de feitelijke patronage-relaties werden ook nog eens onderstreept. Patronage-systemen zijn ingewikkeld en interessant genoeg om hele boekwerken aan te wijden⁸, maar voor ons is op dit moment een minimale schets voldoende. Ik gebruik hier net als Saller als basis de definitie van Boissevain (Boissevain 1966, 18):

“Patronage is founded on the reciprocal relations between patrons and clients. By patron I mean a person who uses his influence to assist and protect some other person, who then becomes his ‘client’, and in return provides certain services to his patron.”

Een schets van patronage zoals dat wordt gebruikt binnen de Oude Geschiedenis luidt ongeveer als volgt⁹: een aanzienlijk persoon is de *patronus*. Door goederen en gunsten uit te delen aan een groep ‘minderen’, zijn *clientes*, bindt hij deze aan zich. Deze *clientes* kunnen vrijgelatenen van de *patronus* zijn, of zijn slaven, of simpelweg lieden van

⁷Zie de definitie van Boissevain op deze pagina.

⁸Het beste boek op dit moment is van Richard P. Saller, *PERSONAL PATRONAGE UNDER THE EARLY EMPIRE*, (Saller 1982).

⁹De definitie en het gebruik van patronage in de Oude Geschiedenis benaderen volgens mij nog steeds de werkelijkheid niet. Mijn onvrede op dat punt zal ik nog even voor mij moeten houden. Voorlopig werk ik daarom enigszins tot mijn onvrede met deze – te schrale – definitie. Zie Boissevain (Boissevain 1966; Boissevain 1969; Boissevain 1974) voor een verhelderende uiteenzetting.

lage geboorte. In ruil voor gunsten van hun *patronus* zijn de *clientes* trouw en leveren diensten, bijvoorbeeld politieke diensten¹⁰.

Het belang van deze relatie voor de 'minderen' moet niet worden onderschat. De minder bedeelden leefden zoals we in hoofdstuk 5 zagen, onder de vleugels (of misschien moet ik zeggen: *in* de vleugels) van de rijkere. Dit verhaal gaat enkel en alleen over de rijken, de eigenaars van grote panden met mooie ontvangsthallen en binnentuinen. Zij hadden het al genoeg aan de stok met de hardheid van het bestaan. Geld, aanzien en contacten redden je niet uit de kaken des doods, maar voor veel andere soorten ellende helpt het uitstekend.

Voor de *clientes* moet het Romeinse leven nog veel harder zijn geweest. De mensen aan de top hadden *clientes* nodig om voor ze te werken en te stemmen, de mensen onderaan hadden de *patroni* nodig om voor hen te zorgen of zelfs simpelweg om te overleven. Finley zegt het weer eens mooi als hij het heeft over 'subsistence crisis management' (Finley 1983, 31-32):

[...]man does not live on ideology alone, and a substantial proportion of the Greek and Roman citizens had a low standard of living that was under perpetual threat. They expected, or at least wished and hoped for, some measure of assistance, even if no more than what has been called 'subsistence crisis insurance'. Hence the material base – or aspects if one dislikes base – of political *auctoritas* [gezag] requires serious consideration.

De minder bedeelden in de samenleving hadden bescherming nodig. Als persoon door een *patronus*, en als kiezer/ lid van de gemeenschap door de ambthouder. Het is zo bekeken schrijnend hoe de taal in de verkiezingsposters getuigde van de afhankelijkheid van het electoraat van al die grote bonzen. "Hij zorgt goed voor mij in mijn ellende, dus hij zal goed voor jou zorgen in jouw ellende" was de boodschap. Maar schrijnend of niet, het verklaart waarom patronage-relaties en het gedrag van de *patronus* zo centraal staan in de verkiezingsstrijd.

We hebben nog een bron, die ons van de andere kant van de verkiezingsstrijd vertelt hoe het verband tussen patronage, subsistence crisis insurance ('genereus optreden') en publiek aanzien van de kandidaat naadloos in elkaar over liepen. We beschikken namelijk over het *Commentariolum petitionis* (Verkiezingshandleiding) van Quintus Cicero, de

¹⁰Voor politieke diensten, (Jongman 1988, 284-287 en verder).

broer van de beroemde Marcus Tullius Cicero¹¹ (Van Rossum en Teitler 1994).

Zijn werk, waarin hij zijn broer wat goede adviezen en roddels aan de hand doet om de consul-verkiezingen mee te winnen, vat goed samen hoe het pand van een aristocraat, vrijgevigheid, patronage-netwerken – verhuld achter het gebruik van een vriendschap-terminologie (Saller 1982, 7-39, vooral 8-15) – en zijn publieke status in elkaar grijpen. Zijn adviezen aan zijn broer zijn voor ons zo waardevol, dat ik besloten heb u nog een (wat langer) citaat voor te schotelen (Van Rossum en Teitler 1994, 53, 56):

Aan genereus optreden zitten vele kanten: het is van belang hoe je je vermogen gebruikt; weliswaar profiteert de massa daar niet van, maar toch vergroten de positieve verhalen die je vrienden hierover vertellen je populariteit. Een genereuze levenshouding blijkt uit de diners die jij en je vrienden op grote schaal moeten aanbieden zowel aan de districten¹² als aan een breder publiek. Verder uit de moeite die je neemt mensen te helpen. Geef hier ook publiciteit aan. Zorg ervoor dag en nacht aanspreekbaar te zijn. Laten niet alleen de deuren van je huis altijd open staan, maar laat ook op je gezicht te lezen zijn dat je voor iedereen toegankelijk bent. [...] Misschien denk je dat ik de draad van mijn betoog ben kwijtgeraakt nu ik dit bespreek onder het hoofdstuk populariteit. Toch is er veel voor te zeggen dat dit alles méér te maken heeft met het opbouwen van je reputatie dan met de inzet van vrienden. Een aantal elementen betreft inderdaad de omgang met vrienden: welwillend respons geven, je dienstbaar inzetten als de belangen van je vrienden op het spel staan of als ze in gevaar verkeren. Toch noem ik het hier omdat je daarmee ook de massa voor je kunt winnen, zodat je huis bij zonsopgang vol stroomt en bij velen de verwachting leeft dat je hen zult helpen¹³.

¹¹Over de authenticiteit van het *Commentariolum petitionis* zijn de meningen verdeeld, (Yakobson 1999, 24, 74-75) ook voor een literatuuroverzicht. Over de waardevolle politiek-technische inzichten die de auteur tentoonspreid liggen de meningen minder ver uit elkaar.

¹²Quintus zal hier niet op 'districten' doelen als in ons 'Mercurio district', om de simpele reden dat ons Mercurio district geen historische realiteit was, maar een moderne indeling is (hoofdstuk 4).

¹³Merk de cynische wending op die het verhaal van Quintus neemt: de massa heeft niets aan Cicero's uitgaven, maar zolang de verwachting bij hen leeft dat Cicero hen zal helpen, zullen ze hem op handen dragen. Finleys "at least wished or hoped for" (pagina 57) slaat de spijker duidelijk op zijn kop.

De eerste plek waar Finleys 'materiële basis van politieke *auctoritas*' kon worden gelegd en tentoongespreid, is in persoonlijke patronage relaties. Die relaties kunnen we lokaliseren door de architectuur die er bij hoort: het *atrium-alae-tablinum* complex (en de vele variaties ervan). Onze panden.

We hebben al gezien hoe belangrijk het pand (de *domus*) was in de Romeinse wereld. De band tussen familie en pand was hecht. In het Mercurio district zijn veel grote panden te vinden, van voormalig rijke tot exorbitant rijke families. Rijk worden en blijven was cruciaal en vooral afhankelijk van erfenissen. Daarbij konden grote 'winsten' worden behaald.

Het kon ook vreselijk mis gaan. De panden in het Mercurio district reflecteren ook die kant van het proces. Maar wat de panden niet reflecteren is wie deze rijke opkomende en ondergaande families waren. Waarom mogen we ze niet tot de elite rekenen, ook al speelden ze het spel van pandje veroveren met overduidelijk succes? Om daar achter te komen, hebben we in eerste instantie gekeken wie wèl tot de "officiële" elite behoorde en vooral *waarom*. In de Oude Geschiedenis is de politieke elite *de* elite.

De reden waarom sommige families op den duur die zo belangrijke politieke positie mochten bekleden was dat ze als voorgeschiedenis hun goede *patronus*-schap hadden. Dat wil zeggen, dat ze op kleine schaal voor de gemeenschap zorgden. Als we inwoners van het Mercurio-district ook op dit gedrag kunnen betrappen, dan hebben we een groep mensen in het vizier die leefden als, handelden als, zelfs investeerden als de "echte" elite. Dan hebben we een grote groep potentiële 'nieuwe-komers' in het vizier.

Hoofdstuk 8

De panden.

8.1 Het gebruik van panden

In de inleiding vertelde ik dat mensen geneigd zijn hun panden vorm te geven aan de hand van hun dagelijks leven. Dat maakt panden interessant bronnenmateriaal voor het bestuderen van de Romeinen en hun maatschappij. Maar de nauwe band die in elke maatschappij bestaat tussen panden en het dagelijks leven, veroorzaakt tegelijk een addertje onder het gras.

Het gevaar bestaat dat we bij het bestuderen van de panden in Pompeii teveel van onze eigen woongewoontes uitgaan. De panden doen nou eenmaal vrij modern aan en de overeenkomsten liggen voor het oprapen. Het risico bestaat dat zo via de achterdeur maatschappelijke invloeden en praktische overwegingen naar binnen sluipen die *ons* zouden bepalen als *wij* een dergelijk pand gebouwd of gebruikt hadden. Als we daar niet genoeg bij stil staan, lopen we gemakkelijk in dezelfde val als Maiuri: We vormen onze ideeën dan niet aan de hand van de panden en andere bronnen, maar verklaren de panden aan de hand van *onze* ideeën.

Misschien was het u al opgevallen dat ik tot nu toe de woorden 'huis' en 'wonen' angstvallig heb vermeden. Bij tijd en wijle heeft het veelvuldig gebruik van 'pand' u misschien zelfs geïrriteerd. Dat was min of meer de bedoeling. Ik gebruikte het woord pand – en zal dat blijven gebruiken – omdat ik wilde voorkomen dat we te gemakkelijk gaan denken over de panden. Het gevaar van de projectie van moderne ideeën op de panden, ligt immers nog steeds op de loer. Dat gevaar zou nog groter worden bij het gebruik van woorden als 'huis' en 'winkel', terwijl 'pand' neutraler en algemener is, ja, zelfs wat afstandelijk aanvoelt.

Hoe belangrijk het is de verschillen tussen onze en Romeinse panden te onderkennen, heeft Wallace-Hadrill laten zien in zijn boek *HOUSES AND SOCIETY IN POMPEII AND HERCULANEUM* (Wallace-Hadrill 1994). Dat boek maakt duidelijk dat Romeinse panden ronduit vreemd in elkaar steken, althans naar onze moderne maatstaven.

De panden van de families waarin wij geïnteresseerd zijn, zijn vrij groot. Daardoor was er meer ruimte om de architectonische elementen tot hun recht te laten komen¹. Om maar meteen met één van Wallace-Hadrills meest belangrijke punten in huis te vallen: de privacy-belevens van Romeinen moet heel anders geweest zijn dan de onze (Wallace-Hadrill 1994, 12-14).

Het eerste opvallende verschil in privacy-beleving is dat de Romeinse elite de gewoonte had de deuren van hun panden zoveel mogelijk open te zetten (Wallace-Hadrill 1994, 5). Dit was zo'n gewoon verschijnsel, dat een dichte deur een speciale betekenis had gekregen: het was een teken dat een huishouden in rouw was. We hebben al gezien dat ook Quintus de openstaande deuren noemt.

Het effect van de open deuren werd nog versterkt doordat de panden zo waren gebouwd, dat passanten verleid werden een blik diep het pand in te werpen². Dit 'architectonische decolleté' was ook in het beroemde *Casa dei Vettii* (VI.15.1,27) gecreëerd, zoals figuur 8.1 laat zien.

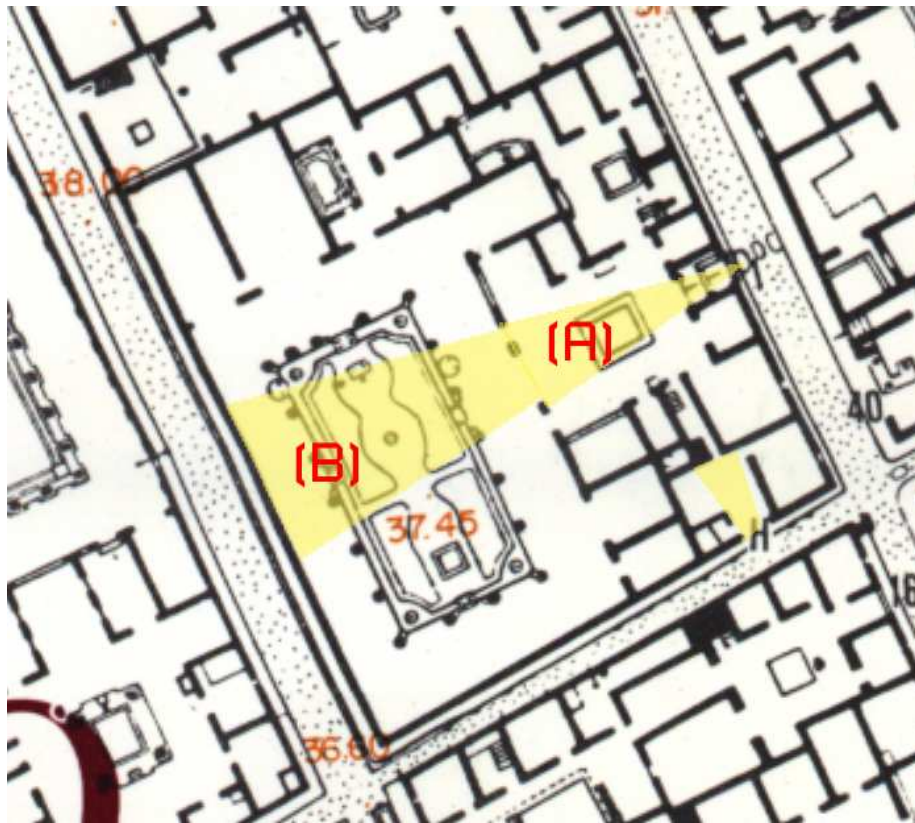
Achter de *faucis* (gang) schitterde meestal een *atrium* (een soort ontvangsthal) (A) en eventueel een *peristylum* (zuilengalerie) (B)³. Een kenmerk van beide ruimtes was dat ze vaak open daken hadden⁴. Daardoor kon licht naar binnen vallen, waardoor het binnenste van het pand prachtig werd uitgelicht (figuur 8.2). Zo was alles wat in de centrale ruimtes van de panden gebeurde door iedere passant goed te zien. Over de activiteiten in deze panden zo meteen meer. We moeten namelijk eerst een verkeerde aanname uit de weg ruimen.

¹Wallace-Hadrill (Wallace-Hadrill 1994, 14) zegt over de panden en de Romeinse huisarchitectuur (die hij beschouwt als een 'taal'): Since this language is designed to express the axes of differentiation central to the upper class, it is ineffective to express any other type of differentiation. There is not one language for the rich and one for the poor, but a common language in which the rich are eloquent and the poor dumb."

²Zie ook Wallace-Hadrills voetnoot 13 van zijn Hoofdstuk 1 voor referenties naar dit verschijnsel in de klassieke literatuur. Contra Maiuri (Maiuri 1951, 59): "There had formerly been the severe, lofty and narrow portals of the Samnitic houses, through whose double doors the patiently waiting client might perhaps scarcely catch a glimpse of the noble patrician moving in the dimness of the atrium."

³Voor een uitgebreide bespreking van de betekenis, vormen en functies verwijs ik naar Wallace-Hadrills *Houses and society in Pompeii and Herculaneum*, (Wallace-Hadrill 1994, vooral 82-87).

⁴Ik heb mij al menigmaal verbaast over de gevoeligheid van dit soort bovenlichten voor inbrekers. In Pompeii zijn aanwijzingen aangetroffen dat er ijzeren stangen in de *compluvia* waren gemonteerd, (Scobie 1986, 432).

Figuur 8.1: Architectonisch decolleté in het *Casa del Menandro*.

Onder de opening in het *atrium*dak dat *compluvium* werd genoemd, zat vaak een soort ondiepe vijver (het *impluvium*) om (drink)water in op te vangen⁵. Deze traditionele functie hadden veel atria nog steeds⁶. Maar boven alles gold een *atrium* als een klassiek, chique element dat een vast onderdeel vormde van het pand van elke aanzienlijke Romein. Het *atrium-alae-tablinum*⁷ complex was van oudsher de locatie waar de Republikeinse *patronus-clientes* handelingen plaats vonden (Wallace-Hadrill 1994, 51)⁸.

⁵Hoewel ik voor de goede orde moet zeggen dat het verband tussen daken, *com-* en *impluvia* en de term '*atrium*' helemaal niet zo duidelijk is als meestal wordt aangenomen, (Wallace-Hadrill 1997).

⁶Pompeii kreeg pas een aquaduct onder Augustus, tot die tijd en hoogst waarschijnlijk ook daarna werd gewerkt met waterputten en het regenwater dat in cisternen (ondergrondse vaten, aangesloten op het *impluvium*) werd bewaard (Scobie 1986, 422-424).

⁷*Alae* zijn de vleugels van een *atrium*, waarin bijvoorbeeld de schatkist bewaard werd. Voor het *tablinum* zie pagina 67.

⁸De overgang van Republiek naar Keizerrijk betekende niet het einde van patronage-relaties (Saller's boek behandelt niet voor niets patronage in het Vroege Keizerrijk (Saller 1982)), noch het einde van de sporen van patronage-relaties in de panden, hoewel de nadruk op het traditionele *atrium* afneemt (Wallace-Hadrill 1994, 51).

Figuur 8.2: Inkijkje in het *Casa dei Vettii*. De foto is genomen vanaf de straat (*Vicolo dei Vettii*). Zie ook figuur 8.1.

De zweem van chiqueheid die het *atria-alae-tablinum* complex daardoor bezat, zou eventueel kunnen verklaren waarom *atria* in Pompeii overduidelijk een gewild element waren (Wallace-Hadrill 1994, 143-174, 146). Alleen al in het Mercurio district heb ik 90 panden geteld met een *atrium*, een peristyle, of – waarom ook niet – met een handjevol van beide (Figuur 8.3).

Schoonhoven suggereert dat de meeste mensen in het Mercurio district zich op zijn minst een *atrium* konden veroorloven. Daaruit concludeert zij om mij volkomen onduidelijke redenen dat in de “kleinere” panden⁹ statusarchitectuur enkel voor de sier was. Een modetrend voor “gewone” mensen die chique probeerden te doen. We hebben het hier echter wel over (Schoonhoven 2003, 213):

houses [which] use a relatively large part of their surface area to the installation of status architecture, i.e an *atrium* or (*pseudo-*)*peristilium*, which was visible from the street.”

Hier gaat Schoonhoven de boot in, door te denken over deze panden als “humble” (zie ook pagina 39), terwijl we het toch echt hebben over panden van 100 tot 400+(!) vierkante meter. Daarnaast zou een *atrium* of peristyle in een dergelijk pand dat enkel een sierfunctie heeft,

⁹Schoonhoven plaatst deze panden onder haar type 3.

Figuur 8.3: Een zee van atria en peristylen in het Mercurio district.

geen statusarchitectuur meer zijn. Ongebruikte statusarchitectuur is een symbool van sociale mislukking. Sterker nog, het is een *publiek* symbool van mislukking, omdat het 'architectonisch decolleté' de lege ruimtes en onbezochte *patronus* te kijken zet.

Cicero nam het aantal en het aanzien van zijn bezoekers als barometer voor zijn prestige in een brief aan zijn vriend Atticus: "het huis is vol" (*domus celebratur*) (Saller 1994, 92). Het tegenovergestelde, een leeg pand zonder bezoekers, maar met statusarchitectuur, zou de eigenaar voor joker hebben gezet. Het effect is te vergelijken met een acteur die staat te spelen voor een pijnlijk lege zaal. Zoals Wallace-Hadrill scherp opmerkte (Wallace-Hadrill 1994, 4):

A house that must offer much hospitality and admit a large crowd of every rank demands a certain amplitude. On the other hand, to overreach is counterproductive; an overlarge house merely draws attention to its empty spaces and lack of visitors.

De meeste peristylen besloegen een lap grond waar een modern huis waarschijnlijk met gemak in zou passen. De *atria* waren vaak groter

dan een moderne woonkamer¹⁰ (figuur 8.4). Deze ruimtes enkel laten

Figuur 8.4: Een vrij standaard (tegenwoordig overdekt) *atrium* (pand I.6.4), zoals u kunt zien toch nog van aanzienlijke omvang.

bouwen om chique te doen zou een enorme (en zeer kostbare) sociale flater zijn geweest. Het hele idee van deze ruimtes was namelijk dat ze het mogelijk maakten om bezoekers in deze ruimtes te ontvangen, wanneer ‘je huis bij zonsopgang volstroomt’ (Quintus, pagina 58).

8.2 “Visite, visite, een huis vol visite...”

De eigenaren wilden bezoekers over hun vloer hebben vanwege de prestige die dit opleverde. Maar buiten de slaven en vrijgelatenen, kwamen deze mensen niet automatisch. Je was niet zomaar populair, je moest er wel wat voor doen. Ten eerste was het belangrijk dat iedereen door-drongen was van je financiële stabiliteit en je oude (waar mogelijk) en grote familie. Immers, een man met een kwetsbaar inkomen is geen goed persoon om een patronage-relatie mee aan te gaan, een investering in een relatie met een *patronus* met familie waardevoller dan in een *patronus* met een uitstervende of nooit opgebloeide tak.

¹⁰Het kleinste pand waarin Wallace-Hadrill een atrium heeft aangetroffen is 100m². Dat zegt iets over de minimum grondoppervlakte die nodig was om een atrium kwijt te kunnen. Helaas heb ik nergens informatie kunnen vinden over hoe groot *atria* in Pompeii minimaal waren.

Dit is een praktische drijfveer achter het patroon wat we hebben gezien in hoofdstuk 5: de strijd om ruimte met als doel een groter pand (en als gevolg toenemende ongelijkheid). Een pauw pronkt ook niet met zijn veren omdat hij dat leuk vindt, maar omdat hij de dames aan wil trekken om te paren. Zo hadden de pandeigenaren met hun statusarchitectuur en grote, zichtbaar volle panden ook praktische zaken voor ogen: het aantrekken van *clientes* door hun financiële gezondheid, hun elitaire 'goede' smaak tentoonspreiden en tegelijk hun grote familie- en vriendengroep tonen.

Het praktisch nut van de panden in dit systeem kan bijna niet onderschat worden. Om dat goed te begrijpen, doen we er goed aan terug te vallen op Jeremy Boissevain's uitstekende werk op het gebied van patronage en sociale netwerken (Boissevain 1974; Boissevain 1969; Boissevain 1966). Hij is een antropoloog die fascinerende studies heeft gemaakt van sociale netwerken in allerlei landen en culturen. Wat voor ons hier belangrijk is, is Boissevain's analyse van het belang van vaste locaties voor sociale netwerken in zijn *FRIENDS OF FRIENDS* (Boissevain 1974, 156):

[...] in villages [...] there is a constant movement along the streets and between houses. Shopkeepers, café owners, cobblers, barbers, tailors and other craftsmen who work in the village can talk with a variety of persons while they work. Because they are always there many people stop to talk, pass on information, and ask them to pass on messages. They thus become key links in the information network of a village. [...] Pietru, for example, laughingly referred to his unmarried sister's bazaar as the "Central Office of Information".

Dat is een mooi systeem en kan, zo maakt de opmerking van Pietru duidelijk, in een face-to-face gemeenschap hoogst efficiënt werken¹¹. De Romeinse bovenlaag had dit systeem echter naar een veel hoger niveau getild. Voor hun status was een centrale plek in het publieke leven van het grootste belang. Dit was de tweede manier om 'populair' te worden. Centraliteit, het aantrekken en monopoliseren van contacten, is namelijk het allerbelangrijkste in (patronage-)netwerken (Boissevain 1974, 40-42). De beste manier voor de families in Mercurio om dat te doen, was in eerste instantie zorgen dat hun panden een centrale

¹¹ Finley bespreekt als een van de weinigen het belang van de face-to-face aard van de Romeinse wereld (Finley 1983, 28-31, 82).

plek in het sociale netwerk kregen. Dat wil zeggen: zorgen dat er veel mensen waren die onder toeziend oog van de *patronus* weer contacten konden leveren voor andere bezoekers van het pand, et cetera.

Maar schoenlappen of knippen of andere handarbeid verrichten en hopen dat er iemand langswaait, is natuurlijk niets voor een heer op stand. Om een centrale plek in het sociale netwerk te bemachtigen richtten ze hun panden in op bezoek, zetten de deuren open en deden er werk dat paste bij hun positie. Ze hadden zelfs een kantoor aan huis: het *tablinum*. Zo kwamen er veel mensen langs en ging veel informatievoorziening via hen (of in ieder geval via hun panden). Bovendien konden de heren des huizes zich ook nog eens op hun best aan de menigte vertonen (Wallace-Hadrill 1994, 5).

Een stukje tekst van Vitruvius maakt duidelijk wat ik bedoel. Vitruvius beschrijft in zijn *De Architectura* (Pollo en Peters 1999, 179) vrij nauwkeurig hoe grote *atrium*- en/of peristylepanden werden gebruikt door hun inwoners. Ik heb voor de volledigheid de hele relevante paragraaf van Vitruvius opgenomen als Bijlage C op pagina 84. Wat hij ons vertelt is dat een heel scala aan mensen ontvangstruimtes nodig had om hun werk te kunnen doen. Vitruvius noemt daarbij allerlei groepen mensen die een hoge positie hadden in de maatschappij:

Voor bankiers en belastinginners zijn woningen nodig die meer ruimte en allure hebben en tegen inbraak beveiligd zijn; voor advocaten en redenaars gedistingeerde woningen, royaal genoeg om grote groepen te ontvangen. Tenslotte dienen voor hooggeplaatste burgers, die ereambten en hoge posities bekleden en daarom verplichtingen tegenover hun medeburgers hebben, vorstelijke, hoge voorhoven, atria en peristylia van indrukwekkende afmetingen te worden geconstrueerd en moeten bovendien beboste parken en ruim bemeten wandelpaden, zoals bij hun waardigheid past, worden aangelegd. Bovendien krijgen zij bibliotheken, schilderijenzalen en basilica's bijna even prachtig uitgevoerd als bij openbare bouwwerken, want in hun woningen vinden dikwijls ook politieke beraadslagingen, privaatrechtelijke processen of arbitrages plaats.

We hoeven er niet vanuit te gaan dat Vitruvius' opsomming volledig is en in alle panden met *atria* en dergelijke bankiers, redenaars, advocaten en politici woonden. Aan de andere kant is de aanname dat alle of bijna alle statusarchitectuur die we aantreffen in het Mercurio

district nutteloos was, ook onzinnig. Door de aard van het Romeinse publieke en sociale leven en de bedoeling van de ontvangstruimtes (het woord zegt het al) achter de open deuren, is het zeer onwaarschijnlijk dat in het gros van de grote panden met statusarchitectuur enkel 'werd gedaan alsof'.

Wat voor ons belangrijk is, is dat de families die in dergelijke panden leefden, over het algemeen met meer of minder succes een plek in het publieke leven hadden of probeerden te veroveren. Met hun geld dat ze pompten in hun panden en in hun patronage-netwerken, hun verwelkomende open deuren en eventueel een *pater familias* die in het publieke leven actief was als bijvoorbeeld advocaat, zijn het geschikte kandidaten voor een politieke carrière.

Daarmee wil ik niet zeggen dat deze families zonder uitzondering in de politiek zaten, terecht zouden komen of dat zelfs maar ambiëerden. Met een *ordo decurionum* van ongeveer 100 man was er niet eens plaats voor al deze mensen in de stadsraad. Het Mercurio district alleen al telt 91 echt grote panden; een grove schatting van het totaal aantal panden in Pompeii dat in de hierboven geschreven categorie valt, ligt rond de 500 tot 600¹². De overweldigende hoeveelheid panden in Pompeii van groot tot gigantisch formaat met statusarchitectuur, was een de de oorspronkelijke redenen dat ik een herdefiniëring van elite noodzakelijk en mogelijk achtte (zie pagina 24).

Wat ik heb geprobeerd duidelijk te maken is dat het verschil tussen een lid van de politieke elite en de andere rijke families over het algemeen flinterdun zal zijn geweest. Of misschien moet ik zeggen: tijdelijk. Hoe trots de *imagines* ook werden tentoongespreid in het *atrium*, uiteindelijk waren het allemaal doden. Hoe trots een familie ook was op een politicus in eigen kring en daarmee koketteerde, uiteindelijk werd zijn plek ingenomen door een ander. De dood creëerde de leden van de nieuwe politieke elite, hun dood of een teveel aan erfgenamen kon hun families ook weer tot 'gewone' elite (of minder) reduceren. Deze tijdelijkheid van de politieke carrière is wat in het dagelijks leven van de elite in Pompeii scheidslijnen tussen de politieke en de 'gewone' elite zal hebben geslecht.

¹²Zie ook pagina 38.

Hoofdstuk 9

conclusie

REGNO, REGNAVI, SUM SINE REGNO, REGNABO¹.

(TEKST BIJ DE VERLUCHTING VAN 'O FORTUNA' — CARMINA BURANA)

Pompeii, de stilstaande stad aan de voet van de Vesuvius, biedt de oud-historicus en archeoloog een overvloed aan bronnen. Het probleem met bronnen is, dat ze verklaringen kunnen bieden voor een veelvoud aan theorieën. In de voorgaande pagina's heb ik meerdere ideeën over de Romeinse samenleving de revue laten laten. In hoofdstuk 2 hebben we gezien hoe Maiuri, een vervent aanhanger van wat ik de 'veranderingsthese' heb gedoopt, in de panden van Pompeii het bewijs zag voor de opkomst van een industrie/ handelselite.

Tegenover deze theorie, die tegenwoordig eigenlijk geen aanhangers meer kent, staat de visie op het verleden zoals die door Finley is ontwikkeld. Hij schetst een tijdperk, waarin de Romeinse elite bestond uit een landbezittende adel, die zetelde in de stadscentra. Vanuit daar domineerden zij de zo belangrijke politiek. Landbouw was de belangrijkste bron van inkomsten voor deze adel en bleef dat. Toetreden tot deze politieke elite was onmogelijk zonder eerst hun normen en waarden te hebben overgenomen. En dat betekende dat de nieuweling zijn inkomen moest halen uit landbouw om er bij te mogen horen.

We hebben gezien hoe Jongman een concretere reden aanvoert voor de dominante positie van landbouw: elke politieke nieuwkomer moest kunnen aantonen dat hij investeringen in de gemeenschap had gemaakt. Het liefst over meerdere generaties, wat wil zeggen dat hij uit een familie moest komen die vrijgevig was geweest. Om een dergelijke reputatie te kunnen opbouwen, had een familie langdurige financiële

¹Ik heers, ik heb geheerst, ik ben zonder heerschappij, ik zal heersen.

stabiliteit nodig; een stabiliteit die alleen landbouw kon garanderen. Noch financiële stabiliteit, noch het beschikken over vrijgevege voorouders, was echter gemakkelijk voor de Romeinen.

De dood, die in hoofdstuk 3 om de hoek kwam kijken, strooide namelijk roet in het eten. Dat is een beschaafde manier om te zeggen dat Moeder Natuurs naaste incarnaties, bacteriën en viri, de Romeinen opvrat. Met hun onhygiënische gewoontes, vieze woonomgeving en totaal gebrek aan relevante medische kennis, waren de inwoners van steden als Pompeii onwetende en gewillige slachtoffers. Dat is de theorie, maar wat is de praktijk?

Om daarop een antwoord te vinden, zijn we in hoofdstuk 4 aan de hand van Astrid Schoonhoven een district in Pompeii ingewandeld. Daar bleken in muren, stoepen, zelfs de afmetingen van panden, aanwijzingen te zitten voor de opbouwfase van de wijk, zo rond 200 v.Chr. Dat bleek waardevolle extra informatie, die diepte geeft aan het beeld van Pompeii waarmee we tot nu toe veelal werkten: een eendagsstad, eerst gevangen en daarna gesmoord in vulkanisch puin op een middag in 79 n.Chr. Deze twee momenten zijn tegen elkaar af te zetten en zo zijn de veranderingen aan en in de panden in de loop van ongeveer 300 jaar in kaart te brengen.

In eerste instantie heb ik Schoonhovens informatie statistisch verwerkt in hoofdstuk 5. Wat daaruit naar voren kwam is vrij verbazingwekkend. Ten eerste begon het district met een opmerkelijke indeling. Nergens zijn sporen te zien van 'kleine' panden. De *insulae* zijn volgebouwd met grote tot enorm grote panden. Vervolgens brak er gedurende ongeveer 300 jaar een strijd los om elke centimeter ruimte. Sommige grote jongens wonnen, andere verloren. Sommige kregen steeds meer grond onder controle, anderen verdwenen totaal van de kaart.

De kleine jongens maakten geen schijn van kans: we vinden in de gebouwen uit de laatste fase wel echt kleine panden terug, maar enkel gegroepeerd rond de grotere. Alleen onder de hoede van de rijksten konden deze mensen leven. Dat is in die zin opmerkelijk, dat we daarvoor een wijk te pakken hebben met een aanzienlijke groep rijken. Om te begrijpen wie deze mensen waren en wat ze precies deden met en in de panden, lieten we in hoofdstuk 6 de kwantitatieve benadering achter ons, om volop in de erfenissen, families en de inrichting en het gebruik van panden te belanden.

Het proces waardoor de panden groeiden en aftakelden, opkwamen en verdwenen, werd gedreven door het klassieke demografische patroon. Waar pand en demografie elkaar raken is in de erfenissen, die de bron

waren van toenemende of tanende rijkdom. Het komt ons daarbij goed uit dat in de Romeinse cultuur de *domus*, het pand waarin gewoond werd, centraal stond in het bestaan en de status van families. De rijkdom werd, indien aanwezig, zeker ook gebruikt voor het uitbouwen en onderhouden van de panden.

Na in hoofdstuk 6 te hebben gekeken naar het spel dat werd gespeeld, was het in hoofdstuk 7 tijd om de politieke elite onder de loep te nemen. Zij zijn de sleutel tot een beter begrip van hoe de top van de Romeinse samenleving – de mensen naar wiens panden we alsmaar zitten te kijken – werkte. Al was het maar omdat al gauw bleek dat er een heleboel nieuwelingen nodig waren om deze groep mensen op peil te houden. Die nieuwelingen moesten zich dan wel eerst profileren als een respectabele kandidaat.

En daar kwamen de families en de panden weer om de hoek kijken. Want een kandidaat moest, naast rijkdom (voor ons zichtbaar in de grootte van een pand) ook het gedrag vertonen van een goed *patronus*. De verkiezingsposters in Pompeii en een brief aan Cicero maakten on-dubbelzinnig duidelijk hoe sterk de associatie bij de kiezers was tussen een zich respectvol en genereus gedragende *patronus in* de gemeenschap en een respectabel *patronus van* de gemeenschap.

De *patronus*, zou bleek in hoofdstuk 8, werkte vanuit zijn pand. Bijna elk pand met statusarchitectuur (de enkele tot winkel/ werkplaats omgebouwde *ex-domus* daargelaten) was de zetel van een *patronus* van meer of minder formaat. Elke familie die meerdere generaties lang dergelijke *patroni* voortbracht (en dus over voldoende (stabiele) rijkdom beschikte), kwam in principe in aanmerking voor een plekje in de politieke elite. Dat is ook maar goed ook, want er kwamen in die politieke elite nogal wat plekken vrij.

Moses Finley suggereerde dat de politieke elite werd gedomineerd door ‘over-riding values’, waardoor de economie gericht bleef op landbouw. Het punt dat Jongman maakte, was dat dat een praktische reden had: landbouw was nodig als stabiele bron van inkomsten. Hij koppelt dat terecht aan de strijd om macht, de strijd om te overleven van families. Een naar mijn mening veel logischer insteek. *Erst kommt das Fressen, dann die Moral*, nietwaar?

Het probleem waar Finley en Jongman mee worstelen, is dat verklaart moet worden hoe de politieke nieuwkomers zich verhielden tot de onveranderlijke elitementaliteit/ economie. Wat ik in het voorgaande heb proberen duidelijk te maken, is dat het idee van ‘nieuwkomers’ ons op

het verkeerde been zet. De enige manier om tot de politieke elite te worden toegelaten, is eerst lid worden van de 'gewone' elite. De rijken, de aanzienlijken, de invloedrijken, de *patroni*, hoe je ze ook wil noemen. Zij waren overal. Ze domineerden letterlijk het stadslandschap met hun grote panden. Ze bonden mensen samen in patronagenetwerken, die hun locus hadden in de zo belangrijke *domus*. Ze waren de vrijgevege leiders van de gemeenschap.

Wat er toe deed was dat je *familie* (en in die zin ook je *domus*) over een langere periode een rol speelde in de gemeenschap. Of een kandidaat uit een van oorsprong vrijgelatene of vrijgeborene familie voortkwam, wordt door de langere aanloop die nodig was dan ook een minder interessant punt. Het spel dat gespeeld moest worden, was uiteindelijk voor alle families hetzelfde.

Rijkdom en invloed, statusarchitectuur en enorme panden, alles werd ingezet om macht en aanzien te winnen. In sommige gevallen werd daaruit munt geslagen en was een familie één, twee, of soms zelfs meerdere generaties lang lid van de politieke elite. Maar vroeg of laat bezocht de dood de *domus*, waren er teveel kinderen, ging er iets anders mis.

Dan verdween een familie weer in de betrekkelijke anonimiteit van het 'gewone' elite leven, of verdween zelfs helemaal. Wat de politieke elite en de 'nieuwkomers' onderscheidde van de rest van de elite, was enkel dat zij in het kansspel van de dood en het leven op een gegeven moment even aan het langste eind trokken. Door geluk, door rijkdom, door slimheid, waren zij even het best toegerust om de veranderingen het hoofd te bieden en er zelfs van te profiteren.

Uiteindelijk strookt mijn conclusie met wat Keith Hopkins al suggereerde voor de elite van de stad Rome. Mijn insteek verschilde in dat ik niet zozeer de exacte processen van opvolging en aanvulling van de politieke elite wilde documenteren, zoals Hopkins in zijn *Death and Renewal*.

In plaats daarvan heb ik laten zien dat er een onvermoed grote groep rijken in het Mercurio district aanwezig was. Een gemengde groep van politieke en niet-politieke families, waaruit in de loop van generaties politici konden opstaan en verdwijnen. Daarbij heb beschreven hoe hun panden in Pompeii in stilte getuigen van de (noodzakelijke) handelswijze van deze bredere elite. In een maatschappij die onder invloed van ongecontroleerde dood en geboorte constant veranderde, was deze gemengde groep juist door hun elitaire gedrag 'the species most responsive to change'.

Bijlage A

De *insulae*.

De afbeeldingen die volgen zijn allemaal afkomstig uit THE RICA MAPS OF POMPEII (VAN DER POEL 1984). Daaraan heb ik rode lijnen toegevoegd die de oorspronkelijke indeling van de *insulae* aangeven (volledig gebaseerd op Schoonhovens gegevens). De paarse delen zijn wat Schoonhoven “kleine, zelfstandige” panden noemt (Schoonhoven 2003, 212-213). Deze panden zijn stuk voor stuk gevat in grotere panden, die ik groen heb gekleurd. De geel gemarkeerde panden zijn door Gassner geïdentificeerde *tabernae* in de wijk (Gassner 1986).

Een uitzondering op de regel dat alle kleine panden bestonden onder de vleugels van grotere panden is VI.8.11, waarvan helaas de exacte context niet meer te reconstrueren is. Een verbouwing van de zuidoost hoek van het *insula* in de Romeinse periode van de stad, heeft alle sporen van eerdere bebouwing gewist ¹. Het met rood aangegeven pand VI.8.1-21, in hetzelfde *insula*, is samengetrokken met VI.8.2-20. De *tabernae* die bij VI.8.2-20 horen, zouden dus aan VI.8.1-21 kunnen worden toegewezen. Ik noem dit slechts voor de volledigheid; voor mijn uiteindelijke conclusies maakt dit alles niet uit.

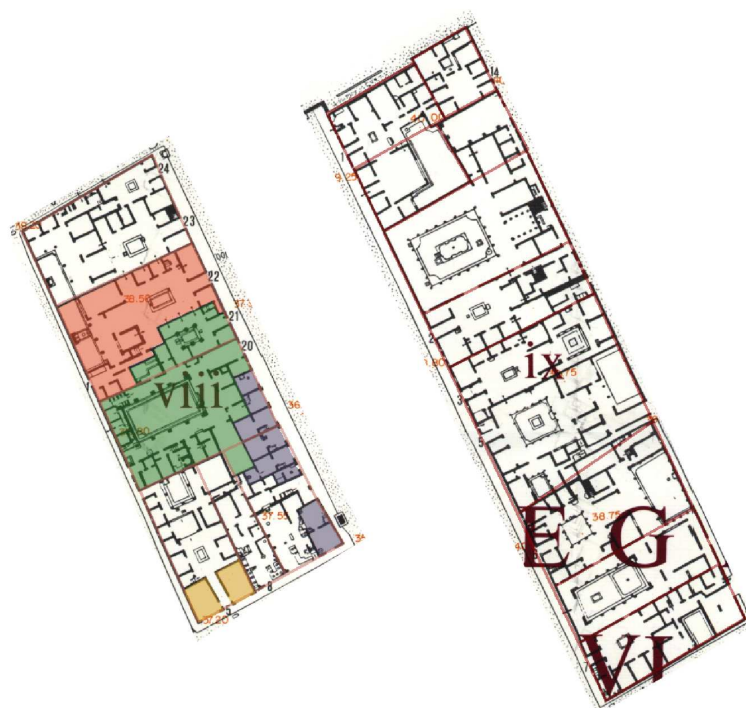
¹Het gebruik van de Romeinse voet en Romeinse bouwtechnieken voor dit deel van het *insula* plaatst de zuidzijde in de Romeinse periode. De haast waarmee de zuidzijde is gebouwd zou kunnen wijzen op een reconstructie na de aardbeving van 5 februari 62 n.Chr.(Schoonhoven 2003, 143-144).

Figuur A.1: *Insulae* VI.2 en VI.5.

Figuur A.2: *Insulae* VI.6 en VI.7.

Figuur A.3: *Insulae* VI.8 en VI.9.

Figuur A.4: *Insulae* VI.10 en VI.11.

Figuur A.5: *Insulae* VI.12 en VI.13.

Figuur A.6: *Insula* VI.15.

Bijlage B

Veranderingen aan de panden (van 100m² tot en met 199m²)

Tabel B.1: Overzicht veranderingen

Primair/79 n.Chr	grootte	Commentaar
VI.15.P23(1,2)	216+113,69	Pand is misschien al verenigd in primaire fase, (Schoonhoven 2003, 126, 132).
VI.15.23	415,52	In 79 n.Chr was het pand gecentreerd rond atrium 23-1 (Schoonhoven 2003, 128, 129).
VI.15.P25	113,69	P4 is geannexeerd door pand 5 (oorspronkelijk 500,21 vierkante meter), evenals P24 en P25 (Schoonhoven 2003, 128-129).
VI.15.4,5,24,25	706,75	
VI.5.P10(1,2,3)	136,42+159,16+113,69	De originele layout van dit pand is praktisch volkomen verdwenen (nog 1 orthostaat (soort hoeksteen) over. De suggestie dat er oorspronkelijk 3 'rowhouses' waren is dus wat de Engelsen zo mooi "an educated guess" noemen (Schoonhoven 2003, 71-72).
VI.5.10	363,22	Het pand lijkt gecentreerd rond 10-2, maar dat is dus niet meer te traceren (zie hierboven).
VI.11.p16	136,42	Pand 16 heeft het grotere 17 en 4 erbij getrokken als werkruimte, het geheel is althans gegroepeerd rond het atrium van pand 16 (Schoonhoven 2003, 107).
VI.11,4,16,17	492,39	

Primair/79 n.Chr	grootte	Commentaar
VI.15.p7 VI.15.7-8	136,42 242,14	Deze twee panden zijn een opmerkelijke combinatie: pand 7 is verbouwd (voorgevel en veranderd in een peristyle en enkele ruimtes), pand 8 is geconserveerd en heeft het atrium (Schoonhoven 2003, 125).
VI.15.P8	136,42	zie VI.15.p7
VI.7.P16 VI.7.16,17	136,42 189,99	Pand bestaat uit 16 (atrium) en een opgang nr. 17. Het pand is gegroeid door de annexatie van een naamloos plot dat er achter lag. De rest van dat plot is opgenomen in VI.7.18,1 (Schoonhoven 2003, 85-86).
VI.15.P6 VI.15.6	136,42 254,21	Dit pand heeft een aanzienlijke hoeveelheid ruimte van P24 en P25 erbij getrokken (Schoonhoven 2003, 125).
VI.5.P9-east & VI.5.P9-west VI.5.9,19	136,42+136,42 378,9	P9-east was oorspronkelijk een apart pand, getuige de lagere ligging. P9-west heeft P9-oost erbij getrokken. P9-east/west is nog verder uitgebreid met een substantieel deel van P19, dat nog lager ligt dan p9-east (Schoonhoven 2003, 70).
VI.7.p1 (& Px) VI.7.18,1,2	136,42+(136,42) 505,98	De indeling noch de façade zijn behouden. Via een gang toegevoegd aan pand 18 (2 is of een trap, of een extra ingang bij 1). Pand 18 bestond waarschijnlijk uit twee plots die nooit apart zijn verkocht (Schoonhoven 2003, 85-86).
VI.5.P8-east & VI.5.P8-west VI.5.8,20	136,42+136,42 271,54	Eigenlijk hetzelfde verhaal als VI.5.P9, behalve dat er een enkele aanwijzing is dat het P8-east kavel tegelijk is gekocht en meteen in gebruik is genomen als tuin (Schoonhoven 2003, 69-70). Er is een vierkante meter van dit pand verdwenen, maar dat is waarschijnlijk te wijten aan de gemaakte afrondingen.
VI.7.P3 VI.7.3	136,42 229,23	Dit pand heeft samen met VI.7.P6 de strook land die tussen hen in lag geannexeerd (Schoonhoven 2003, 80,82).
VI.2.p22 VI.2.15-22	136,42 333,07	P15 is bij 22 getrokken als pseudo-peristyle (Schoonhoven 2003, 56).

ELITEPANDEN IN POMPEII

Primair/79 n.Chr	grootte	Commentaar
VI.2.P20	136,42	Toegevoegd aan pand 17.
VI.2.17.20	384,53	Pand 20 is gereduceerd tot 'service-area' (Schoonhoven 2003, 50, 55). Voor 'service-area's', zie ook (Wallace-Hadrill 1994, Part 1).
VI.11.P13	136,42	Beide panden zijn, ondanks dat beide een origineel aan- doende indeling hebben, met elkaar verbonden. Pand 13 heeft een atrium-achtige indeling (Schoonhoven 2003, 114).
VI.11.6.13	273,63	
VI.11.P11	136,42	Pand 11 is via een gang achterin verbonden met pand 12. Pand 12 heeft ook nog een doorgang naar pand 7, zei het dat ik dat op basis van de kaart lastig kan bevestigen (door het hoogteverschil vermoed ik een trapje).
VI.11.7.11,12	461,05	
VI.11.P5(1,2)	136,42+142,86	Deze twee 'rowhouses' zijn gecombineerd tot een grote tuin (Schoonhoven 2003, 112).
VI.11.5.15	325,51	Dit pand is een enorme tuin (met een triclinium) aan een 'rowhouse'. Het triclinium is van een eerdere periode, eer- dere constructies zijn geruimd om ruimte te maken voor de tuin (Jashemski 1979, 143).
VI.11.Px & VI.11.Py	142,86+142,86	Hoewel er voldoende aanwijzingen zijn dat deze panden als 'rowhouses' begonnen, is van deuren niets meer terug te vinden. Vandaar Schoonhovens keuze voor "x" en "y" (Schoonhoven 2003, 111).
VI.11.8.9,10	1931,21	Dit pand, uitgebouwd van het vanaf het begin al aanzien- lijke P10 (780,64 m2) en p9 (606,32 m2), is het beroemde <i>Casa del Labirinto</i> .
VI.11.P6	142,86	Zie VI.11.P13
VI.11.p7	142,86	zie VI.11.11
VI.11.8	142,86	Zie VI.11.Px & VI.11.Py
VI.13.16(1,2)	147,79+147,79	Er is een aanwijzing in de <i>opus quadratum</i> (een muur met vierkant patroon) noordzijde van dit pand dat het pand oorspronkelijk uit twee delen bestond.

Primair/79 n.Chr	grootte	Commentaar
VI.13.16	300,76	De muur tussen dit pand en VI.13.13 lijkt er op te wijzen dat beide panden op een gegeven moment een dubbel atriumpand hebben gevormd (Schoonhoven 2003, 183).
VI.2.P12 VI.2.12	147,79 212,76	Dit pand is gegroeid doordat het een deel van het achterliggende VI.2.25 heeft geannexeerd.
VI.2.16 VI.2.16,21	147,79 335,17	Dit pand is wederom een combinatie van een atriumpand (16) en een pand met een peristyle (21). Schoonhoven lijkt er redelijk zeker van te zijn dat pand 21 daarbij het lijdend onderwerp was, vooral omdat in later jaren de façade werd aangepast aan de opbouw rond de peristyle (Schoonhoven 2003, 55).
VI.2.P13 VI.2.13	147,79 141,06	Het verschil in grootte is op de kaart niet echt waarneembaar. Ik geef daarom de omzetting van <i>pedes quadrati</i> naar vierkante meters de 'schuld'.
VI.15.P19 VI.15.13-15,19,20	159,16 450,09	Door de aanzienlijke verwoesting die plaats heeft gevonden na de opgraving, evenals de begroeiing van dit deel van het insula, is het verhaal van Schoonhoven wat verward. Ik heb met eigen ogen mogen vaststellen dat het niet veel zin heeft uitspraken te doen over de staat van deze panden in 79 n.Chr (Schoonhoven 2003, 128, 129). Zie ook pagina 32.
VI.2.P14 VI.2.14	159,16 156,69	Een ruimte bijgetrokken van VI.2.15,22.
VI.15.P22 VI.15.22	159,16 105,44	Van dit pand zijn door zowel pand 23 als 14 ruimtes afgesnoept. Het is het eerste pand in deze lijst dat daadwerkelijk is gekrompen. De 50 vierkante meter zijn naar grotere burens gegaan. Dit pand heeft als een van de weinige van het <i>insulae</i> nog een achterwand die op de originele kaveldeling lijkt te liggen. (Schoonhoven 2003, 129,130).
VI.13.P10(1,2)	159,16+159,16	De noordelijke muur van dit pand lijkt te getuigen dat het pand oorspronkelijk uit twee panden bestond (Schoonhoven 2003, 179).

Primair/79 n.Chr	grootte	Commentaar
VI.13.10,11	179,5	Uiteindelijk is het westelijk deel bij VI.13.1-4,6,8,9,20,21 gaan horen, vandaar de vloeroppervlak afname (Schoonhoven 2003, 179). deur 11 was een tweede ingang, (<i>tabernae?</i>).
VI.2.15	181,9	Zie VI.2.p22
VI.2.P11 VI.2.11	181,9 129,29	De ruimte die is "kwijtgeraakt" is naar het vreemd gevormde VI.2.26 gegaan. De originele grootte of zelfs maar het bestaan van VI.2.P26 kan niet meer worden vastgesteld. Daarom rekent Schoonhoven voor P25 met 4200/3600 en voor P27 met 2400/3000. Ik heb gekozen voor de p25 = 4200 & p27 = 2400 verdeling (Schoonhoven 2003, 58).
VI.2.10bis VI.2.9,10	181,9 149,38	Een deel van de achterkant van dit pand is overgegaan naar VI.2.28.
VI.2.p18 VI.2.18,19	181,9 416,21	Dit pand bevat sporen van het originele pand, dat waarschijnlijk al vroeg uit een samengevoegd 18 en 19 bestond (Schoonhoven 2003, 53). Het pand is in later jaren uitgebreid tot een <i>hospitium</i> , maar er zijn nog steeds genoeg resten van het oude pand te vinden. Het pand heeft extra ruimte 'gewonnen' bij het vastleggen van de straten en stoepen (Schoonhoven 2003, 53).
VI.2.P28 VI.2.28	181,9 225,36	Pand 28 heeft een tijdje lang P29 erbij gehad, maar dat werd uiteindelijk een apart pand. Het lijkt er op dat P28 ongeveer gelijk liep aan P10bis, maar zeker is dit absoluut niet (Schoonhoven 2003, 58). De (vermoedelijke) toevoeging aan het grondoppervlak is afgeroomd van van P10bis.
VI.7.p unknown) VI.7.unknown	181,9 0	Deze strook lijkt te hebben bestaan als extensie van de panden aan de zuidkant van het insula (nu VI.7.4-6, VI.7.7 en VI.7.8-12). Veel meer is er niet over te zeggen, vandaan Schoonhovens "unknown" (Schoonhoven 2003, 80-82). Volledig opgedeeld onder de omliggende panden, zie hierboven.
VI.2.P21	181,9	zie VI.2.16

Primair/79 n.Chr	grootte	Commentaar
VI.2.P27 VI.2.27	181,9 64,64	Dit plot is vreselijk lastig te analyseren (zie VI.2.P11). Waar het op neer komt is dat het gros van de ruimte naar de omliggende panden 25 en 28 is gegaan, waardoor een pand van 64 vierkante meter overbleef. Dit is het tweede pand dat daadwerkelijk ruimte kwijtraakte, mits het als plot heeft bestaan.
VI.5.P19	181,9	Zie VI.5.P9-east & VI.5.P9-west
VI.5.P18 VI.5.17,18	181,9 112,7	Zie VI.7.10 heeft een deel van de ruimte afgesnoept, evenals VI.7.15, dat ooit zelf een deel was van VI.7.14 (Schoonhoven 2003, 73)
VI.9."P13" VI.9.2,13	189,48 1141,69	Dit pand, waarvan "P13" is gereconstrueerd als "lege ruimte" tussen de andere panden, is het <i>Casa di Meleagro</i> (Schoonhoven 2003, 101).
VI.7.P7 VI.7.7	189,48 157,9	Ik zie niet precies hoe dit pand 31 vierkante meter is kwijtgeraakt. Achterin is wat ruimte naar VI.7.3 gegaan, en in de Romeinse tijd is het hele pand sowieso herschikt en is de oostelijke muur als het ware naar binnen gekomen, maar of dat afdoende is om de 30 vierkante meter oppervlakte afname te verklaren, durf ik niet te zeggen (Schoonhoven 2003, 82).
VI.11.P1-2 VI.11.1.2	197,05 39,6	Dit pand is zelfstandig, maar tegelijk volledig ingekapseld door VI.11.3. Alhoewel de panden onbegaanbaar zijn, lijkt het er op dat 1-2 oorspronkelijk een groter pand was (Schoonhoven 2003, 115). Voor zover ik het kan inschatten lijkt het mij aannemelijker dat het pand grotendeels opgeslokt door 3 totdat er een minieme ruimte overbleef voor 1,2.

Primair/79 n.Chr	grootte	Commentaar
VI.8.P7.8	197,05	De zeer beperkte breedte zou er op kunnen duiden dat deze kavel nooit op zichzelf heeft gestaan, maar vanaf het begin bij VI.8.5 hoorde als wat Schoonhoven een "carport" noemt (Schoonhoven 2003, 147).
VI.8.	141,06	Dit pand, een <i>thermopolium</i> (bar met XXX) is ruimte kwijtgeraakt aan VI.8.5 (<i>Casa del Poeta tragico</i>). Hoewel van kwijttraken eigenlijk geen sprake kan zijn, omdat het pand bij VI.8.5 hoorde (Schoonhoven 2003, 147).
VI.11.P4	197,05	Zie VI.11.p16
VI.11.p3	197,05	De groei van dit pand komt uit de annexatie van VI.11.p1,2. Zie aldaar.
VI.11.3	331,89	
VI.5.p16	198,95	Op het kaartje is het wat lastig te zien, maar dit pand heeft vooral ruimte gewonnen door te steggelen met de plaatsing van de scheidsmuren en de expansie van de zuidelijke muur richting oosten (Schoonhoven 2003, 74-75, 73).
VI.5.16	226,42	
VI.5.P13	198,95	Het is vooral de breedte van de zuidelijke façade die is afgenomen (Schoonhoven 2003, vergelijk figuur p. 64, P.76).
VI.5.12,13	162,94	

Bijlage C

Vitruvius, VI.5.

Vitruvius, Hoofdstuk 6 paragraaf 5 (Pollo en Peters 1999, 179-180). “Aanpassing van het huis aan de positie van de bewoner.”

Wanneer de vertrekken zo over de windrichtingen zijn verdeeld, moeten we ons vervolgens afvragen volgens welke uitgangspunten in particuliere woningen de privé-vertrekken voor de huisheren zelf, en op welke manier de overige vertrekken die ook voor buitenstaanders toegankelijk zijn gebouwd moeten worden. Niet iedereen krijgt immers toestemming de privé-ruimten binnen te gaan, tenzij op uitnodiging. Daaronder vallen slaapkamers, eetzaal, baden en andere vertrekken met een vergelijkbare bestemming. Algemeen toegankelijk zijn die ruimten waarin ook ongenood mensen uit het volk het recht hebben binnen te gaan, dat wil zeggen de voorhoven (*vestibula*), hallen, peristylia en overige ruimten die dezelfde functie kunnen hebben. Daarom hebben mensen met een middelmatige positie geen prachtige voorhoven, werkvertrekken of atria nodig, omdat zij met een bezoek hun opwachting maken bij anderen en niet zelf bezoek hoeven te ontvangen.

Maar degenen die zich met de landbouw bezighouden, moeten in hun voorhoven stallen en winkels laten aanleggen en in het hoofdgebouw kelders, graansilo's, voorraadkamers en andere ruimten die eerder dienen om producten van het land te bewaren dan de schoonheid van het huis glans te geven.

Voor bankiers en belastinginners zijn woningen nodig die meer ruimte en allure hebben en tegen inbraak beveiligd zijn; voor advocaten en redenaars gedistingeerde woningen, roy-aal genoeg om grote groepen te ontvangen. Tenslotte dienen voor hooggeplaatste burgers, die ereambten en hoge posities bekleden en daarom verplichtingen tegenover hun medeburgers hebben, vorstelijke, hoge voorhoven, atria en peristylia van indrukwekkende afmetingen te worden geconstrueerd en moeten bovendien beboste parken en ruim bemeten wandelpaden, zoals bij hun waardigheid past, worden aangelegd. Bovendien krijgen zij bibliotheken, schilderijenzalen en basilica's bijna even prachtig uitgevoerd als bij openbare bouwwerken, want in hun woningen vinden dikwijls ook politieke beraadslagingen, privaatrechtelijke processen of arbitrages plaats.

Als volgens deze principes huizen zo worden ontworpen dat ze aan personen van de verschillende standen zijn aangepast, zoals in het eerste boek al is beschreven onder *decorum*, zal er niets op aan te merken zijn, want dan zullen ze in elk opzicht een goed toegemeten en perfect bruikbaar ontwerp hebben. Met deze regels zal men trouwens niet alleen bij het bouwen in de stad rekening moeten houden, maar ook op het platteland, afgezien van het feit dat in de stad het atrium gewoonlijk vlakbij de voordeur ligt, terwijl op het platteland in gebouwen naar stads model eerst het peristylum komt en daarna pas het atrium, met rondom geplaveide colonnades met uitzicht op worstelperken en promenades.

Voor zover ik in staat was de regels voor huizenbouw in de stad in hoofdlijnen op te schrijven, heb ik ze nu gegeven. Hierna zal ik spreken over het ontwerp van huizen op het land, hoe ze praktisch zijn in het gebruik en welke principes gelden bij hun aanleg.

Bijlage D

Schoonhovens gevens; de tabellen.

Tabel D.1: Lijst met panden 200 v.Chr. (primaire fase) en 79 n.Chr.

Panden, primair, gesorteerd	p.q	m ²	Panden, 79 A.D., gesorteerd	m ²
VI,2,P29	1200	90.948	VI,8,14	12.19
VI,2,P7-8	1200	90.948	VI,8,19	14.47
VI,15,P23- 2	1500	113.685	VI,8,18	15.28
VI,15,P25	1500	113.685	VI,15,10	16.78
VI,5,P10-3	1500	113.685	VI,10,5	17.7
VI,11,P16	1800	136.422	VI,13,15	18.17

ELITEPANDEN IN POMPEII

VI,15,P7	1800	136.422	VI,6,15	19.95
VI,15,P8	1800	136.422	VI,12,4	20.17
VI,7,P16	1800	136.422	VI,6,16	20.37
VI,15,P6	1800	136.422	VI,6,23	21.84
VI,5,P9- east	1800	136.422	VI,12,6	22.46
VI,5,P9- west	1800	136.422	VI,13,7	23.8
VI,7,P1	1800	136.422	VI,6,2	25.37
VI,5,P8- west	1800	136.422	VI,10,10	26.02
VI,7,Px (now part of P18)	1800	136.422	VI,7,13,14	26.06
VI,5,P10-1	1800	136.422	VI,10,13	26.32
VI,7,P3	1800	136.422	VI,6,3	26.97
VI,2,P22	1800	136.422	VI,10,12	27.24
VI,2,P20	1800	136.422	VI,13,5	30.73
VI,11,P13	1800	136.422	VI,8,17	32.38
VI,11,P11	1800	136.422	VI,8,16	33.32

VI,5,P8- east	1800	136.422	VI,6,14	34.25
VI,11,P5-1	1885	142.86415	VI,8,15	34.97
VI,11,Px	1885	142.86415	VI,10,1	37.99
VI,11,Py	1885	142.86415	VI,11,1,2	39.6
VI,11,P6	1885	142.86415	VI,10,15	43.67
VI,11,P7	1885	142.86415	VI,8,11	51.71
VI,11,P5-2	1885	142.86415	VI,15,21	54.87
VI,11,P8	1885	142.86415	VI,6,4,5	63.42
VI,13,P16- 2	1950	147.7905	VI,2,27	64.64
VI,13,P16- 1	1950	147.7905	VI,2,29	64.94
VI,2,P12	1950	147.7905	VI,6,11	74.01
VI,2,P16	1950	147.7905	VI,15,3	75.73
VI,2,P13	1950	147.7905	VI,2,1,2,32	83.29

ELITEPANDEN IN POMPEII

VI,15,P19	2100	159.159	VI,6,6,7	93.58
VI,5,P10-2	2100	159.159	VI,6,10,10a	95.42
VI,2,P14	2100	159.159	VI,2,6	100.78
VI,15,P22	2100	159.159	VI,11,14	103.86
VI,13,P10-2	2100	159.159	VI,6,9	105.21
VI,13,P10-1	2100	159.159	VI,15,22	105.44
VI,2,P15	2400	181.896	VI,5,17,18	112.7
VI,2,P11	2400	181.896	VI,15,9	126.61
VI,2,P10bis	2400	181.896	VI,7,26	129.23
VI,2,P18	2400	181.896	VI,2,11	129.29
VI,2,P28	2400	181.896	VI,2,7,8	139.2
unknown	2400	181.896	VI,8,7,8	141.06
VI,2,P21	2400	181.896	VI,2,13	141.06
VI,2,P27	2400	181.896	VI,15,11,12	147.6
VI,5,P19	2400	181.896	VI,5,15	149.02
VI,5,P18	2400	181.896	VI,2,9,10	149.38

ELITEPANDEN IN POMPEII

VI,9,"P13"	2500	189.475	VI,2,26	153.65
VI,7,P7	2500	189.475	VI,2,14	156.69
VI,11,P1-2	2600	197.054	VI,7,7	157.9
VI,8,P7-8	2600	197.054	VI,5,12,13	162.94
VI,11,P4	2600	197.054	VI,10,3,4,18	167.53
VI,11,P3	2600	197.054	VI,7,24,25	170.55
VI,5,P16	2625	198.94875	VI,8,9,10,12,13	173.41
VI,5,P13	2625	198.94875	VI,13,10,11	179.5
VI,15,P12	2700	204.633	VI,7,16,17	189.99
VI,15,P9	2700	204.633	VI,6,17-21	194.82
VI,11,P17	2750	208.4225	VI,7,15	203.25
VI,9,P14	2750	208.4225	VI,2,12	212.76
VI,15,P23- 1	2850	216.0015	VI,2,24	216.84
VI,15,P24	2850	216.0015	VI,2,28	225.36
VI,2,P19	3000	227.37	VI,5,16	226.42
VI,7,P15	3000	227.37	VI,7,3	229.23

ELITEPANDEN IN POMPEII

VI,15,P14	3000	227.37	VI,7,8-12	235.97
VI,15,P16- 18	3000	227.37	VI,2,25	237.65
VI,11,P12	3000	227.37	VI,15,7,8	242.14
VI,11,P10tris	3000	227.37	VI,11,18- 20	252.46
VI,2,P24	3000	227.37	VI,15,6	254.21
VI,11,P14- 15	3000	227.37	VI,10,14	255.8
VI,2,P17	3150	238.7385	VI,5,14,11	262.48
VI,15,P20- 21	3300	250.107	VI,10,2	268.73
VI,9,P1tris	3500	265.265	VI,5,8,20	271.54
VI,7,P9	3500	265.265	VI,11,6,13	273.63
VI,9,P1	3550	269.0545	VI,15,16- 18	280.82
VI,7,P23	3600	272.844	VI,13,16,17	300.76
VI,5,P14	3750	284.2125	VI,15,2,26	316.71
VI,11,P19	3850	291.7915	VI,11,5,15	325.51

ELITEPANDEN IN POMPEII

unknown	3900	295.581	VI,11,3	331.89
VI,2,P25	4200	318.318	VI,2,15,22	333.07
VI,7,P18	4200	318.318	VI,2,16,21	335.17
VI,10,P2	4500	341.055	VI,7,4-6	339.41
VI,10,P4	4500	341.055	VI,5,10	363.22
VI,9,P3	4800	363.792	VI,5,9,19	378.9
VI,5,P7tris	4800	363.792	VI,2,17,20	384.53
VI,10,P6	4800	363.792	VI,7,19	387.51
VI,8,P9-11	5000	378.95	VI,5,5,6	387.72
VI,8,P5	5000	378.95	VI,15,23	415.52
VI,5,P4	5400	409.266	VI,2,18,19	416.21
VI,7,P19	5400	409.266	VI,8,3-6	429.29
VI,10,P7	5400	409.266	VI,15,13- 15,19,20	450.09
VI,9,P2	5400	409.266	VI,5,4	459.75
VI,9,P6tris	5400	409.266	VI,11,7,11,12	461.05
VI,5,P3	5400	409.266	VI,10,6,17	484.92
VI,7,P6	6000	454.74	VI,13,19,12	491.8

ELITEPANDEN IN POMPEII

VI,5,P5	6000	454.74	VI,11,4,16,17	492.39
VI,9,P7	6000	454.74	VI,7,18,1,2	505.98
VI,7,P25	6300	477.477	VI,8,22,1	511.27
VI,15,P5	6600	500.214	VI,13,13,14,18	550.19
VI,13,P19	6900	522.951	VI,8,23,24	577.23
VI,7,P22	6900	522.951	VI,10,11,8,9	619.74
VI,5,P7	6900	522.951	VI,10,7,16	666.37
VI,15,P2	7200	545.688	VI,7,23	694.07
VI,13,P6	7800	591.162	VI,15,4,5,24,25	706.75
VI,11,P9	8000	606.32	VI,8,20,21,2	756.05
VI,13,P2	8100	613.899	VI,5,1- 3,22	799.37
VI,13,P13	8100	613.899	VI,8,1,13	842.78
VI,8,P23- 24	8400	636.636	VI,5,7	873.27
VI,9,P6	8400	636.636	VI,2,3- 5,30,31	987.6

ELITEPANDEN IN POMPEII

VI,9,Px	8700	659.373	VI,9,3- 5,10-12	1075.91
VI,8,P1bis	9000	682.11	VI,15,1,27	1116.97
VI,7,P20- 21	9000	682.11	VI,7,20-22	1131.04
VI,9,P5- 5tris	9000	682.11	VI,9,2	1141.69
VI,8,P20- 21	9600	727.584	VI,13,1- 4,6,8,9,20,21	1215.81
VI,10,P14	9900	750.321	VI,9,6-9	1475.81
VI,10,P11	9900	750.321	VI,11,8-10	1931.21
VI,11,P10	10300	780.637	VI,6,1,8,12,13,22	2056.06
VI,15,P1	14100	1068.639	VI,12,2,1,3,5,7,8	2804.95
VI,2,P4	15600	1182.324		
VI,6,P4	39000	2955.81		
VI,12,P2	39000	2955.81		

**Tabel D.2: Berekeningen voor de Lorenz-curve 200 v.Chr.
(primaire fase).**

Primaire fase			A	B	A*B
X	Y	ABS(X-Y)	cumY, cumY + cumY1, etc.	cumX, cumX - cumX1, etc.	
% Pandén	% Vloerop- pervlak				
2.44%	0.70%	0.01737	0.00702	0.02439	0.00017
4.88%	1.57%	0.03311	0.02269	0.02439	0.00055
7.32%	2.54%	0.04778	0.04106	0.02439	0.00100
9.76%	3.51%	0.06244	0.06051	0.02439	0.00148
12.20%	4.48%	0.07711	0.07996	0.02439	0.00195
14.63%	5.46%	0.09177	0.09941	0.02439	0.00242
17.07%	6.43%	0.10644	0.11886	0.02439	0.00290
19.51%	7.43%	0.12080	0.13861	0.02439	0.00338
21.95%	8.45%	0.13501	0.15883	0.02439	0.00387
24.39%	9.48%	0.14909	0.17931	0.02439	0.00437
26.83%	10.53%	0.16295	0.20015	0.02439	0.00488

ELITEPANDEN IN POMPEII

29.27%	11.64%	0.17626	0.22176	0.02439	0.00541
31.71%	12.78%	0.18931	0.24418	0.02439	0.00596
34.15%	14.02%	0.20127	0.26795	0.02439	0.00654
36.59%	15.32%	0.21270	0.29334	0.02439	0.00715
39.02%	16.61%	0.22412	0.31927	0.02439	0.00779
41.46%	17.93%	0.23536	0.34538	0.02439	0.00842
43.90%	19.31%	0.24589	0.37240	0.02439	0.00908
46.34%	20.72%	0.25619	0.40035	0.02439	0.00976
48.78%	22.17%	0.26613	0.42890	0.02439	0.01046
51.22%	23.67%	0.27548	0.45839	0.02439	0.01118
53.66%	25.26%	0.28393	0.48936	0.02439	0.01194
56.10%	26.89%	0.29211	0.52151	0.02439	0.01272
58.54%	28.51%	0.30030	0.55392	0.02439	0.01351
60.98%	30.30%	0.30677	0.58805	0.02439	0.01434
63.41%	32.22%	0.31198	0.62515	0.02439	0.01525
65.85%	34.29%	0.31566	0.66503	0.02439	0.01622
68.29%	36.61%	0.31682	0.70897	0.02439	0.01729
70.73%	39.15%	0.31582	0.75760	0.02439	0.01848
73.17%	41.81%	0.31355	0.80964	0.02439	0.01975
75.61%	44.73%	0.30877	0.86547	0.02439	0.02111

ELITEPANDEN IN POMPEII

78.05%	47.65%	0.30399	0.92382	0.02439	0.02253
80.49%	50.89%	0.29596	0.98540	0.02439	0.02403
82.93%	54.46%	0.28469	1.05348	0.02439	0.02569
85.37%	58.24%	0.27127	1.12695	0.02439	0.02749
87.80%	62.54%	0.25262	1.20781	0.02439	0.02946
90.24%	67.03%	0.23216	1.29569	0.02439	0.03160
92.68%	71.83%	0.20847	1.38861	0.02439	0.03387
95.12%	76.97%	0.18154	1.48802	0.02439	0.03629
97.56%	83.14%	0.14416	1.60111	0.02439	0.03905
100.00%	100.00%	0.00001	1.83144	0.02439	0.04467

som alle

x-y:

8.52714

totaal:

0.58403

Dissimilarity $0.58403 \times 0.5 =$
Index: 0.29201

Gini's con-
centration $1 - 0.58403 = 0.41597$
ratio:

Tabel D.3: Berekeningen voor de Lorenz-curve 79 n.Chr.

79 A.D fase			A	B	A*B
X	Y	ABS(X-Y)	cumY, cumY + cumY1, etc.	cumX, cumX - cumX1, etc.	
% Pandén	% Vloerop- pervlak				
2.50%	0.10%	0.02396	0.00104	0.02500	0.00003
5.00%	0.23%	0.04766	0.00338	0.02500	0.00008
7.50%	0.38%	0.07116	0.00619	0.02500	0.00015
10.00%	0.55%	0.09447	0.00937	0.02500	0.00023
12.50%	0.75%	0.11755	0.01298	0.02500	0.00032
15.00%	0.94%	0.14055	0.01690	0.02500	0.00042
17.50%	1.18%	0.16316	0.02128	0.02500	0.00053
20.00%	1.45%	0.18551	0.02633	0.02500	0.00066
22.50%	1.78%	0.20716	0.03233	0.02500	0.00081
25.00%	2.24%	0.22763	0.04021	0.02500	0.00101
27.50%	2.77%	0.24731	0.05006	0.02500	0.00125
30.00%	3.44%	0.26556	0.06213	0.02500	0.00155

ELITEPANDEN IN POMPEII

32.50%	4.21%	0.28288	0.07656	0.02500	0.00191
35.00%	5.07%	0.29934	0.09278	0.02500	0.00232
37.50%	6.05%	0.31448	0.11118	0.02500	0.00278
40.00%	7.12%	0.32883	0.13168	0.02500	0.00329
42.50%	8.24%	0.34263	0.15354	0.02500	0.00384
45.00%	9.42%	0.35580	0.17657	0.02500	0.00441
47.50%	10.69%	0.36812	0.20108	0.02500	0.00503
50.00%	12.09%	0.37914	0.22774	0.02500	0.00569
52.50%	13.65%	0.38845	0.25741	0.02500	0.00644
55.00%	15.34%	0.39658	0.28997	0.02500	0.00725
57.50%	17.12%	0.40384	0.32459	0.02500	0.00811
60.00%	19.01%	0.40994	0.36122	0.02500	0.00903
62.50%	21.00%	0.41505	0.40001	0.02500	0.01000
65.00%	23.11%	0.41885	0.44110	0.02500	0.01103
67.50%	25.53%	0.41971	0.48643	0.02500	0.01216
70.00%	28.03%	0.41974	0.53554	0.02500	0.01339
72.50%	30.82%	0.41682	0.58843	0.02500	0.01471
75.00%	33.77%	0.41231	0.64586	0.02500	0.01615
77.50%	36.98%	0.40521	0.70748	0.02500	0.01769
80.00%	40.46%	0.39537	0.77442	0.02500	0.01936

ELITEPANDEN IN POMPEII

82.50%	44.16%	0.38344	0.84619	0.02500	0.02115
85.00%	48.22%	0.36783	0.92373	0.02500	0.02309
87.50%	53.12%	0.34376	1.01341	0.02500	0.02534
90.00%	58.73%	0.31270	1.11855	0.02500	0.02796
92.50%	65.43%	0.27069	1.24161	0.02500	0.03104
95.00%	73.67%	0.21332	1.39098	0.02500	0.03477
97.50%	83.17%	0.14332	1.56835	0.02500	0.03921
100.00%	100.00%	0.00000	1.83168	0.02500	0.04579

som van
alle x-y:
11.39985

totaal: 0.43001

Dissimilarity Index: $0.43001 \cdot 0.5 = 0.02290$

Gini's
concentration ratio: $1 - 0.43001 = 0.56999$

Referenties

- Boissevain, Jeremy. "Patronage in Sicily." *Man, new series* 1 (1966): 18–33.
- Boissevain, Jeremy. "Patrons as brokers." *Sociologische gids. Tijdschrift voor sociologie en sociaal onderzoek* 16 (1969): 379–386.
- Boissevain, Jeremy. *Friends of friends. networks, manipulators and coalitions*. Bristol & Oxford: Basil Blackwell, 1974.
- Castrén, Paavo. *Ordo populusque Pompeianus: polity and society in Roman Pompeii*. Deel 8 van Acta Instituti Romani Finlandiae. Rome: Bardi, 1975.
- CBS. StatLine elektronische Databank. Publicatie, Centraal Bureau voor de Statistiek, 28 augustus 2004. [http://statline.cbs.nl/StatWeb/Table.asp?HDR=T&LA=nl&DM=SLNL&PA=37979ned&D1=0-1,6-8,11,14,17,20-21,23-25,&D2=0,5,10,15,20,25,30,35,40,45,\(l-1\)-l&STB=G1](http://statline.cbs.nl/StatWeb/Table.asp?HDR=T&LA=nl&DM=SLNL&PA=37979ned&D1=0-1,6-8,11,14,17,20-21,23-25,&D2=0,5,10,15,20,25,30,35,40,45,(l-1)-l&STB=G1).
- Cicero, M. Tullius. *Letters to Quintus, Brutus and others*. Ed. E.H. Warmington. Nieuwe uitgave, vertaald door David Roy Shackleton Bailey. Deel 462 van Loeb Classical Library; Cicero, letters to his friends. Cambridge: Harvard University Press, 2001.
- Eschebach, Hans. *Die städtebauliche Entwicklung des antiken Pompeji*. Mitteilungen des Deutschen archäologischen instituts, Römische abteilung. Heidelberg: Kerle, 1970.
- Finley, M. I. *Politics in the ancient world*. The Wiles lectures given at Queen's University, Belfast; 1980. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1983.
- Finley, M. I. *The ancient economy*. 2de editie. Londen, etc.: Penguin Books, 1992.
- Gassner, V. *Die Kaufläden in Pompeii*. Proefschrift, Universiteit Wenen, Wenen, 1986.

- Hopkins, Keith. *Death and renewal*. Deel 2 van Sociological studies in Roman history. Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 1983.
- Jashemski, W. *The Gardens of Pompeii, Herculaneum and the Villas destroyed by the Vesuvius*. Appendices. Deel 2. New Rochelle, New York: Caratzas, 1979.
- Jongman, Willem M. *The economy and society of Pompeii*. Ed. P. W. De Neeve en H. W. Pleket. Deel 4 van Dutch monographs on ancient history and archaeology. Amsterdam: Gieben, 1988.
- Jongman, Willem M. "Monetaire integratie in het Romeinse Rijk." *Koninklijke vereniging voor de staatshuishoudkunde, Jaarboek 2001/2002*. Rotterdam: ESB. 2002. 36–41.
- Jongman, Willem M. "The loss of innocence." *Pompeian economy and society between past and present*. ongepubliceerd, 2004.
- Ling, R. en Paul R Arhur. *The insula of the Menander at Pompeii*. Ed. Roger Ling. Deel 1; The Structures. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Maiuri, Amedeo. *Pompeii*. Novara: Instituto geografico de agostini, 1951.
- Mau, August. *Geschichte der decorativen Wandmalerei in Pompeij*. 2 delen. Berlijn: Reimer, 1882.
- Parkin, Tim G. *Demography and Roman society*. Ancient society and history. Baltimore, etc.: Johns Hopkins University Press, 1992.
- Pollo, Marcus Vitruvius en Ton Peters. *Handboek bouwkunde / Vitruvius*. Athenaeum Pollak & Van Gennep, 1999.
- Robinson, D. J. "The social Texture of Pompeii." *Sequence and space in Pompeii*. Oxbow monograph. Oxford: Oxbow Books. 1997. 135–144.
- Rostovcev, Michail Ivanovič en Peter Marshall Fraser. *Social and Economic History of the Roman Empire*. herzien door P.M. Fraser. 2de editie. Oxford: Clarendon Press, 1957.
- Saller, Richard P. *Personal patronage under the early empire*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1982.
- Saller, Richard P. "Familia, domus, and the Roman conception of the family." *Phoenix* (1984): 336–355.

- Saller, Richard P. *Patriarchy, property and death in the Roman family*. Ed. E. A. Wrigley Peter Laslett, Roger Schofield. Cambridge studies in population, economy and society in past time. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1994.
- Schoonhoven, Astrid V. "Residences for the rich? Some observations on the alleged residential and elitist character of Regio VI of Pompeii." *Babesch: Bulletin Antieke Beschaving* 74 (1999): 219–246.
- Schoonhoven, Astrid V. *Metrology and meaning in Pompeii. The urban arrangement of regio VI*. Proefschrift, Universiteit Leiden, 2003.
- Scobie, Alex. "Slums, sanitation, and mortality in the Roman world." *KLIO* 68 (1986): 399–433.
- Tacoma, Laurens Ernst. *Fragile hierarchies: the urban elites of third century Roman Egypt*. Proefschrift, Universiteit van Leiden, Leiden, 2003.
- Van der Poel, Halsted B. *The RICA maps of pompeii*. Ed. Halsted B Van der Poel. Deel 3 van Corpus Topographicum Pompeianum. Austin & Rome: University of Texas & RICA, 1984.
- Van der Poel, Halsted B. *Carthography; Maps*. Ed. Halsted B. Van Der Poel. Deel 5 van Corpus Topographicum Pompeianum. Austin & Rome: University of Texas & RICA, 1987.
- Van Rossum, J. A. en H. C. Teitler. *Quintus Cicero - verkiezingshandleiding*. Vertaald en ingeleid door J.A. van Rossum en H.C. Teitler. Ambo-Klassiek. Baarn: Ambo, 1994.
- Wallace-Hadrill, Andrew. *Houses and society in Pompeii and Herculaneum*. Princeton & New York: Princeton University Press, 1994.
- Wallace-Hadrill, Andrew. *Domestic space in the Roman world: Pompeii and beyond*. Ed. Ray Laurence en Andrew Wallace-Hadrill. Deel 22 van Journal of Roman archaeology; Supplementary series. Portsmouth: RI: (Journal of Roman archaeology), 1997.
- Yakobson, Alexander. *Elections and electioneering in Rome: a study in the political system of the Late Republic*. Deel 128 van Historia; Einzelschriften. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999.